

**UCHWAŁA NR XVII/143/2020
RADY GMINY SADLINKI**

z dnia 23 września 2020 r.

w sprawie przyjęcia "Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2020-2023"

Na podstawie art. 87 ust. 3 i ust. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (j. t. Dz. U. z 2020 r. poz. 282 z późn. zm.) oraz art. 12 pkt 11 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (j. t. Dz. U. z 2020 r. poz. 713) oraz po uzyskaniu opinii Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku nr RD.5120.19.2019.PŚ (MJ) z dnia 14 sierpnia 2020 r. uchwała się co następuje:

§ 1.

Przyjmuje się „Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2020-2023” stanowiący Załącznik nr 1 do niniejszej uchwały.

§ 2.

Wykonanie uchwały powierza się Wójtowi.

§ 3.

Program Opieki nad Zabytkami podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego.

§ 4.

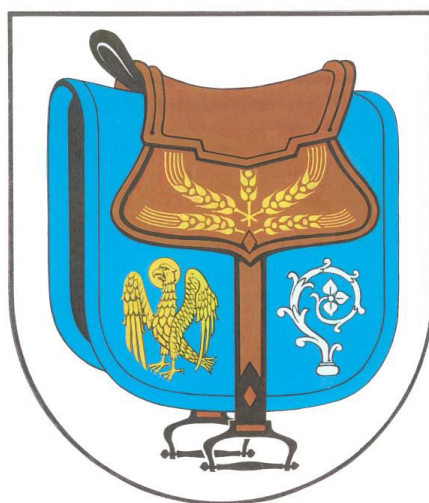
Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia.

Przewodniczący Rady Gminy
Sadlinki

Jarosław Gutmański

Załącznik do uchwały Nr XVII/143/2020
Rady Gminy Sadlinki
z dnia 23 września 2020 r.

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI na lata 2020-2023

Sadlinki, listopad 2019 - czerwiec 2020

Zawartość opracowania:

1. Wstęp.....	3
2. Podstawa prawna opracowania i cele programu ochrony zabytków w świetle ustawy o ochronie zabytków	4
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami	4
3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków.....	4
3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	4
3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego.....	6
3.4. Inne uregulowania prawne	6
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	7
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	7
4.1.1 Strategia Rozwoju Kraju 2020	7
4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030	10
4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020.....	12
4.1.4. Krajowy Program Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022.....	13
4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa.....	15
4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2005-2020	15
4.2.2. Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej Pomorska Podróż.....	16
4.2.3. Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego	17
4.2.4. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego	18
4.2.5. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019	19
4.2.6. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego.....	22
4.2.7. Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019	23
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	24
5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy.....	24
5.1.1. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Sadlinki	24
5.1.2. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Sadlinki	24
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy.....	26
5.2.1. Zarys historii gminy	26
5.2.2. Krajobraz kulturowy.....	29
5.2.3. Zabytki nieruchome.....	37
5.2.4. Zabytki ruchome.....	54
5.2.5. Zabytki archeologiczne	54
5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych.....	55
5.2.7. Dziedzictwo niematerialne	55
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	57
5.3.1. Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków	57
5.3.2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków	57
5.3.3. Pomniki Historii	57
5.3.4. Parki kulturowe	57
5.3.5. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego.....	57
5.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.....	59
5.4.1. Obiekty nieruchome	61

5.4.2. Obiekty archeologiczne	87
5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy.....	88
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń.	89
7. Założenia programowe	90
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami	93
8.1. Instrumenty prawne	93
8.2. Instrumenty koordynacji.....	94
8.3. Instrumenty finansowe	94
8.4. Instrumenty społeczne	94
8.5. Instrumenty kontrolne	94
9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami	94
10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami	95
10.1. Publiczne źródła finansowania	95
10.2. Środki pomocowe.....	97
11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków.....	97

1. Wstęp

Gmina Sadlinki położona jest w południowo-wschodniej części województwa pomorskiego, w południowo-zachodniej części powiatu kwidzyńskiego i sąsiaduje z następującymi gminami: od północy - Kwidzyn, miasto Kwidzyn, od wschodu - Gardeją, od południa - Rogóžno. Od zachodu gmina graniczy z rzeką Wisłą, za którą leżą gminy Gniew i Nowe. Południowa granica gminy to równocześnie granica województwa pomorskiego. Położona jest na styku dwóch jednostek fizyczno – geograficznych: Doliny Kwidzyńskiej i Pojezierza Iławskiego. Ze względu na takie położenie zachodnia część gminy to teren płaski o minimalnych wzniesieniach, częściowo zabagniony, pokryty łąkami i polami uprawnymi, pocięty licznymi rowami odwadniającymi. Wschodnia część gminy obejmuje krawędź wysoczyzny Doliny Wisły, pokryta prawie w całości zwartym kompleksem leśnym (Las Kwidzyński). Obszar gminy to 112,0 km², w tym użytki rolne 54% i użytki leśne 32%. Znaczna część powierzchni gminy (ponad 37%) to tereny objęte różnymi formami ochrony przyrody. Są to m.in.: Sadliński Obszar Chronionego Krajobrazu, Obszar Chronionego Krajobrazu Doliny Kwidzyńskiej oraz użytk ekologiczny Las Nebrowski.

W skład gminy wchodzi 13 sołectw: Białki, Bronisławowo, Glina, Grabowo, Kaniczki, Karpiny, Nebrowo Małe, Nebrowo Wielkie, Okrągła Łąka, Olszanica, Rusinowo, Sadlinki, Wiśliny. Siedziba gminy to Sadlinki.

Dzięki swojemu położeniu gmina posiada urozmaicony i atrakcyjny krajobraz oraz duży potencjał w postaci obiektów zabytkowych i cennych historycznych układów ruralistycznych. Aby zachować to bogate dziedzictwo kulturowe opracowano Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2020-2023 (dalej Program Opieki), który jest podstawowym dokumentem służącym inicjowaniu, wspieraniu oraz koordynowaniu prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechnianiu i promowaniu dziedzictwa kulturowego przez jednostki samorządu terytorialnego.

Głównym jego celem tego opracowania jest dążenie do znaczącej poprawy stanu zasobów dziedzictwa kulturowego położonego na obszarze gminy, w szczególności w zakresie stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych oraz zachowania krajobrazu kulturowego. Realizacja tego celu będzie się odbywała poprzez wskazane w dokumencie kierunki działań w ramach zdefiniowanych priorytetów.

Ze względu na ogromną kulturową spuściznę, jaką otrzymało społeczeństwo ziemi sadlińskiej od niegdyś zamieszkujących te tereny osadników, działania Gminy powinny w pierwszej kolejności skupić się na wzmacnianiu obszarów dawnego osadnictwa ołęderskiego w tym menonickiego, poprzez wspieranie prac konserwatorskich i restauratorskich przy nielicznych już zachowanych zabytkach tej kultury (budynków mieszkalnych, gospodarczych, a także cmentarzy). Ważnym elementem działań na rzecz zachowania tego dziedzictwa jest wspieranie bądź współdziałanie przy zakładaniu parków etnograficznych, w których prezentowane byłyby oprócz kultury materialnej ołędów, także elementy kultury niematerialnej (zwyczaje, wartości, tradycje, religia, legendy). Ważnym elementem kulturowym i krajobrazowym, wyróżniającym gminę w województwie pomorskim są, związane z kontynuowaną nieprzerwanie od końca XIX w. uprawą tytoniu, drewniane suszarnie tytoniu. Ze względu na nasiloną w ostatnich latach degradację tych budynków należałoby objąć ścisłą ochroną konserwatorską te obiekty. Istotnym działaniem Gminy powinno być stworzenie programu mającego na celu ratowanie tych zabytków.

Ważnym czynnikiem promocji Gminy jest włączenie się do regionalnych lub międzynarodowych szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych oraz samochodowych). Dla realizacji tych działań niezbędna jest współpraca z gminami sąsiednimi.

Program Opieki opracowany został na cztery lata i będzie cyklicznie aktualizowany. Dwa lata od ogłoszenia w dzienniku urzędowym wójt sporządzi sprawozdanie z jego wykonania, które

przedstawi radzie gminy. Prowadzony trakcie realizacji programu monitoring umożliwi uwzględnianie nowych uwarunkowań prawnych, społecznych i gospodarczych oraz sprecyzowanie lub modyfikację założonych celów.

2. Podstawa prawna opracowania i cele programu ochrony zabytków w świetle ustawy o ochronie zabytków

Podstawą prawną niniejszego opracowania jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami¹. Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2020-2023 ma na celu:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami

3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków

Na obowiązek ochrony zabytków wskazuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej² z dnia 2 kwietnia 1997 r.³ W myśl art. 5 Konstytucji „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego (...)”. Natomiast art. 6 mówi o tym, że „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Art. 73 zapewnia wolność korzystania z dóbr kultury. Art. 82 Konstytucji wskazuje, iż obowiązkiem Obywatela Polskiego jest m.in. troska o dobro wspólne.

3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definiuje pojęcie zabytku. Jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

¹ t.j. Dz. U. 2018, poz. 2067 ze zm.;

² t.j. Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.;

³ t.j. Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.;

Zabytki podlegają ochronie i opiece bez względu na stan zachowania. Podzielone zostały na grupy. Pierwszą stanowią zabytki nieruchome, do których zaliczają się krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa, dzieła budownictwa obronnego, obiekty techniki, a zwłaszcza kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe, cmentarze, parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni, miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji. Druga grupa obejmuje zabytki ruchome: dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, kolekcje stanowiące zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje, numizmaty, militaria, sztandary, pieczęcie, odznaki, medale i ordery, wytwory techniki, materiały biblioteczne, instrumenty muzyczne, wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne. Trzecią grupą są zabytki archeologiczne: pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyska, kurhany, relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej. Ochronie mogą podlegać także nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Organami ochrony zabytków są:

- minister właściwy do spraw kultury i dziedzictwa narodowego, w imieniu, którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków,
- wojewoda, w imieniu, którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć, w drodze porozumienia, prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości, w tym wydawanie decyzji administracyjnych, gminom, powiatom, związkom gmin, związkom powiatów, związkom powiatowo-gminnym albo związkom metropolitalnym, położonym na terenie województwa, z wyjątkiem prowadzenia rejestru zabytków i wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także wydawania w tym zakresie decyzji administracyjnych.

Ochrona zabytków polega na podejmowaniu przez administrację publiczną działań mających na celu zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków, udaremnienie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków, przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę, kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków, uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Formami ochrony zabytków są:

1. wpis do rejestru zabytków;
2. wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
3. uznanie za pomnik historii;
4. utworzenie parku kulturowego;
5. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego

Zadania gminy z zakresu kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wpisane są w ustawę z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym⁴. W art. 7 ust. 1 pkt 9 wskazano, że: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy: (...) kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”. Natomiast zgodnie z art. 7 ust. 1 pkt 15 cytowanej ustawy zadaniem własnym jednostki samorządu terytorialnego jest utrzymanie gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych – co wskazuje w przypadku zabytków, do których tytuł prawny gmina posiada na konieczność prowadzenia w zależności od potrzeb prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy tych obiektach.

Z zapisów ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym⁵ wynika dla gminy obowiązek uwzględniania wymagań ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej w sporządzanych przez gminę studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, w decyzjach o ustaleniu lokalizacji celu publicznego oraz decyzjach o warunkach zabudowy (art. 1 ust. 2 pkt 4).

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na gminy obowiązek sporządzenia gminnego programu opieki nad zabytkami (art. 87). Program opieki przyjmuje rada gminy po uzyskaniu opinii właściwego miejscowo wojewódzkiego konserwatora zabytków. Następnie dokument ten jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu prezydent sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie gminy. Po czterech latach program powinien zostać zaktualizowany.

Na podstawie cytowanej wyżej ustawy organ stanowiący gminy może udzielić dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale (art. 81).

3.4. Inne uregulowania prawne

Obowiązek ochrony zabytków uwzględniony został również w innych ustawach, takich jak:

- ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane⁶,
- ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska⁷,
- ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody⁸,
- ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej⁹,
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie¹⁰,
- ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych¹¹,
- ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami¹²,
- ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych¹³,
- ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach¹⁴,

⁴ t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 506 ze zm.;

⁵ t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1945 ze zm.;

⁶ t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1186 ze zm.;

⁷ t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1396 ze zm.;

⁸ t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1614 ze zm.;

⁹ t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1983 ze zm.;

¹⁰ t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 688 ze zm.;

¹¹ t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1473 ze zm.;

¹² t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2204 ze zm.;

¹³ t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1161 ze zm.;

¹⁴ t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2129 ze zm.;

- ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach¹⁵,
- ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach¹⁶,
- ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach¹⁷.

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

4.1.1 Strategia Rozwoju Kraju 2020

„Strategia Rozwoju Kraju 2020” przyjęta została uchwałą Nr 157 Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Kraju 2020¹⁸ i jest elementem nowego systemu zarządzania rozwojem kraju, którego fundamenty zostały określone w znowelizowanej ustawie z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju¹⁹ oraz w przyjętym przez Radę Ministrów 27 kwietnia 2009 r. dokumencie pn. „Założenia systemu zarządzania rozwojem Polski”.

„Strategia Rozwoju Kraju 2020” (ŚSRK) stanowi najważniejszy dokument w perspektywie średniookresowej, określający cele strategiczne rozwoju Polski do 2020 r. Jest ona kluczowa dla określenia działań rozwojowych, w tym możliwych do sfinansowania w ramach przyszłej perspektywy finansowej UE na lata 2014-2020 oraz 9 zintegrowanych strategii, służących realizacji założonych celów rozwojowych.

Jako cel główny strategii średniookresowej wyznaczono *„wzmocnienie i wykorzystanie gospodarczych, społecznych i instytucjonalnych potencjałów zapewniających szybszy i zrównoważony rozwój kraju oraz poprawę jakości życia ludności”*²⁰.

W ŚSRK wybrano trzy obszary strategiczne (Sprawne i efektywne państwo, Konkurencyjna gospodarka, Spójność społeczna i terytorialna). W rozdziale „Główne obszary interwencji, cele i priorytety rozwojowe²¹” jako obszar strategiczny I. wyznaczono: Sprawne i efektywne państwo

Cel I.1. Przejście od administrowania do zarządzania rozwojem²².

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

I.1.1. Uporządkowanie kompetencji umożliwiające realizację działań rozwojowych,

I.1.2. Zwiększenie efektywności instytucji publicznych,

I.1.3. Wprowadzenie jednolitych zasad e-gov w administracji (e-administracja),

I.1.4. Poprawa jakości prawa,

I.1.5. Zapewnienie ładu przestrzennego,

Cel I.2. Zapewnienie środków na działania rozwojowe²³

I.2.1. Modernizacja struktury wydatków publicznych,

I.2.2. Poprawa efektywności środków publicznych,

I.2.3. Zwiększenie wykorzystania środków pozabudżetowych,

¹⁵t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 917 ze zm.;

¹⁶t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1479 ze zm.;

¹⁷t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 553 ze zm.;

¹⁸M. P. z 2012 r., poz. 882;

¹⁹t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1376 ze zm.;

²⁰Strategia Rozwoju Kraju 2020, s. 23;

²¹Tamże, s. 32;

²²Tamże, s. 32;

²³Tamże, s. 39;

Cel I.3. Wzmocnienie warunków sprzyjających realizacji indywidualnych potrzeb i aktywności obywatela²⁴,

- I.3.1. Poprawa skuteczności wymiaru sprawiedliwości,
- I.3.2. Rozwój kapitału społecznego
- I.3.3. Zwiększenie bezpieczeństwa obywatela
- I.3.4. Utrwalenie bezpieczeństwa narodowego,

Obszar strategiczny II. Konkurencyjna gospodarka

Cel II.1. Wzmocnienie stabilności makroekonomicznej²⁵

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- II.1.1. Uzdrowienie finansów publicznych
- II.1.2. Zwiększenie stopy oszczędności i inwestycji
- II.1.3. Integracja ze strefą euro
- II.1.4. Rozwój eksportu towarów i usług

Cel II.2. Wzrost wydajności gospodarki²⁶

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- II.2.1. Zwiększenie produktywności gospodarki,
- II.2.2. Wzrost udziału przemysłów i usług średnio i wysoko zaawansowanych technologicznie,
- II.2.3. Zwiększenie konkurencyjności i modernizacja sektora rolno-spożywczego,
- II.2.4. Poprawa warunków ramowych dla prowadzenia działalności gospodarczej,

Cel II.3. Zwiększenie innowacyjności gospodarki²⁷

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- II.3.1. Wzrost popytu na wyniki badań naukowych,
- II.3.2. Podwyższenie stopnia komercjalizacji badań
- II.3.3. Zapewnienie kadr dla B+R
- II.3.4. Zwiększenie wykorzystania rozwiązań innowacyjnych

Cel II.4. Rozwój kapitału ludzkiego²⁸

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- II.4.1. Zwiększanie aktywności zawodowej,
- II.4.2. Poprawa jakości kapitału ludzkiego,
- II.4.3. Zwiększanie mobilności zawodowej i przestrzennej.

Cel II.5. Zwiększenie wykorzystania technologii cyfrowych²⁹

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- II.5.1. Zapewnienie powszechnego dostępu do Internetu,
- II.5.2. Upowszechnienie wykorzystania technologii cyfrowych,
- II.5.3. Zapewnienie odpowiedniej jakości treści i usług cyfrowych.

Cel II.6. Bezpieczeństwo energetyczne i środowisko³⁰

²⁴ *Tamże*, s. 43;

²⁵ *Tamże*, s. 56;

²⁶ *Tamże*, s. 62;

²⁷ *Tamże*, s. 68;

²⁸ *Tamże*, s. 77;

²⁹ *Tamże*, s. 85;

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- II.6.1. Racjonalne gospodarowanie zasobami,
- II.6.2. Poprawa efektywności energetycznej,
- II.6.3. Zwiększenie dywersyfikacji dostaw paliw i energii,
- II.6.4. Poprawa stanu środowiska,
- II.6.5. Adaptacja do zmian klimatu.

Cel II.7. Zwiększenie efektywności transportu³¹

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- II.7.1. Zwiększenie efektywności zarządzania w sektorze transportowym,
- II.7.2. Modernizacja i rozbudowa połączeń transportowych,
- II.7.3. Udrożnienie obszarów miejskich.

Obszar strategiczny III. Spójność społeczna i terytorialna

Cel III.1. Integracja społeczna³²

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- III.1.1. Zwiększenie aktywności osób wykluczonych i zagrożonych wykluczeniem społecznym,
- III.1.2. Zmniejszenie ubóstwa w grupach najbardziej nim zagrożonych.

Cel III.2. Zapewnienie dostępu i określonych standardów usług publicznych³³

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- III.2.1. Podnoszenie jakości i dostępności usług publicznych,
- III.2.2. Zwiększenie efektywności systemu świadczenia usług publicznych.

Cel III.3. Wzmocnienie mechanizmów terytorialnego równoważenia rozwoju oraz integracja przestrzenna dla rozwijania i pełnego wykorzystania potencjałów regionalnych³⁴

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- III.3.1. Tworzenie warunków instytucjonalnych, prawnych i finansowych dla realizacji działań rozwojowych w regionach,
- III.3.2. Wzmacnianie ośrodków wojewódzkich,
- III.3.3. Tworzenie warunków dla rozwoju ośrodków regionalnych, subregionalnych i lokalnych oraz wzmacniania potencjału obszarów wiejskich,
- III.3.4. Zwiększenie spójności terytorialnej.

Spośród tych obszarów ważnym dla działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego kraju jest obszar strategiczny I „Sprawne i efektywne państwo”, w którym jednym z celów jest zapewnienie ładu przestrzennego. Wskazano, że w perspektywie średniookresowej należy zwiększyć stopień pokrycia planami zagospodarowania przestrzennego powierzchni kraju, a obowiązkowo terenów rozwojowych. W związku z tym wprowadzony zostanie obowiązek sporządzania planów zagospodarowania przestrzennego obszarów funkcjonalnych obejmujących: obszary miejskie, a w szczególności metropolitalne, tereny wrażliwe rozwojowo, związane z ochroną i użytkowaniem gospodarczym zasobów naturalnych, dziedzictwa kulturowego, objęte ryzykiem katastrof naturalnych,

³⁰ Tamże, s. 90;

³¹ Tamże, s. 103;

³² Tamże, s. 110;

³³ Tamże, s. 114;

³⁴ Tamże, s. 119;

obszary górskie, obszary dotychczas nie objęte procesem planowania (strefa przybrzeżna, morze terytorialne, wyłączna strefa ekonomiczna) oraz obszary przygraniczne³⁵.

Dziedzictwo kulturowe wymienione zostało również w obszarze strategicznym III „Spójność społeczna i terytorialna” w celu III.3.2. Wzmacnianie ośrodków wojewódzkich – gdzie wspierane będą działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego³⁶.

Program Opieki zgodny jest z zapisami „Strategii Rozwoju Kraju 2020”.

4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030

„Koncepcję Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030” (KPZK) przyjęła uchwałą Rada Ministrów w dniu 13 grudnia 2011 r.³⁷

KPZK jest najważniejszym krajowym dokumentem strategicznym dotyczącym zagospodarowania przestrzennego kraju. Została opracowana zgodnie z zapisami ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 27 marca 2003 roku. Zgodnie z wymogami ustawowymi określono także wynikające z KPZK 2030 ustalenia i zalecenia dla przygotowywania planów zagospodarowania przestrzennego województw³⁸.

W dokumencie tym zauważono, że „dziedzictwo kulturowe – tak materialne, jak i odnoszące się do sfery wartości niematerialnych – jest częścią współczesnej przestrzeni. Obejmuje nie tylko pojedyncze obiekty kubaturowe lub ich zespoły, ale także – całość jednostki przestrzennej – obiekt wraz z otaczającą go przestrzenią. Ta całość powinna podlegać badaniom i ochronie, nawet jeżeli na powierzchni ziemi – jak w wypadku wielu stanowisk archeologicznych – nie ma śladów pozwalających na eksponowanie jej w scenariuszach rozwoju funkcji symbolicznych. Odziedziczone obiekty muszą pełnić funkcje użytkowe współcześnie nadane, zgodne z ich potencjałem i wymogami ochrony.

W przeciwnym wypadku niszczeją, giną, tracą wartość, nieodwracalnie zubożając potencjał rozwojowy i obraz dziedzictwa narodowego. W perspektywie najbliższych dwudziestu lat rola dziedzictwa kulturowego w procesach rozwoju przestrzennego będzie rosła – zwiększanie się zamożności społeczeństwa oraz przekształcenia o charakterze kulturowym będą powodowały wzrost znaczenia rozwojowego zarówno materialnych jak i niematerialnych składników dziedzictwa kulturowego. Ich lokalizacja i umiejętność wykorzystania w procesach rozwoju będzie wpływała pozytywnie na tok koncentracji gospodarczej, ludnościowej i rangę kultury i turystyki”³⁹.

W dokumencie tym określono cele polityki przestrzennego zagospodarowania kraju⁴⁰.

Cel pierwszy to podwyższenie konkurencyjności głównych ośrodków miejskich Polski w przestrzeni europejskiej poprzez ich integrację funkcjonalną przy zachowaniu policentrycznej struktury systemu osadniczego sprzyjającej spójności.

Cel drugi to poprawa spójności wewnętrznej i terytorialne równoważenie rozwoju kraju poprzez promowanie integracji funkcjonalnej, tworzenie warunków dla rozprzestrzeniania się czynników rozwoju, wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich oraz wykorzystanie potencjału wewnętrznego wszystkich terytoriów.

Cel trzeci to poprawa dostępności terytorialnej kraju w różnych skalach przestrzennych poprzez rozwijanie infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej.

³⁵ Tamże, s. 38;

³⁶ Tamże, s. 124;

³⁷ Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (M. P. z 2012 r. poz. 252);

³⁸ Koncepcja Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030, s. 5;

³⁹ Tamże, s. 29;

⁴⁰ Tamże, s. 72;

Cel czwarty to kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski. Cel piąty to zwiększenie odporności struktury przestrzennej kraju na zagrożenia naturalne i utraty bezpieczeństwa energetycznego oraz kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa. Cel szósty to przywrócenie i utrwalenie ładu przestrzennego.

W ramach drugiego celu „Poprawa dostępności terytorialnej kraju w różnych skalach przestrzennych poprzez rozwijanie infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej” określono kierunki działań polityki przestrzennej umożliwiające realizację celu wspomaganie spójności terytorialnej. Obejmują one: 2.1. Wspomaganie spójności w układzie krajowym: Pomorze Środkowe – Polska Zachodnia – Polska Centralna – Polska Wschodnia, 2.2. Regionalną integrację funkcjonalną, wspomaganie rozprzestrzeniania procesów rozwojowych na obszary poza głównymi miastami oraz budowanie potencjału do specjalizacji terytorialnej, 2.3. Wspomaganie spójności w obszarach problemowych. Kierunek 2.2 określa cele działań skupiające się na wspomaganie rozwoju specjalizacji terytorialnej. W ramach tego działania zauważono, że „szansą dla rozwoju wielu obszarów wiejskich jest osiąganie specjalizacji dzięki wykorzystaniu ich dziedzictwa kulturowego, zasobów przyrodniczych i krajobrazowych. Następować będzie wzmocnienie ekologicznych funkcji obszarów wiejskich poprzez zalesianie gruntów polnych, odtwarzanie stosunków hydrologicznych oraz włączenie niektórych terenów rolniczych do systemu korytarzy ekologicznych (Cel 4.) z zachowaniem właściwej proporcji terenów otwartych. Dodatkowo zostanie wzmocnione zarządzanie ich przestrzenią funkcjonalną poprzez tworzenie nowych struktur o wysokich walorach krajobrazowych i przyrodniczych, ochronę i rewaloryzację zachowanych obiektów zabytkowych i zespołów ruralistycznych. Opracowane i wdrożone zostaną standardy związane z ochroną krajobrazu wiejskiego, obejmujące także określenie obszarów wsparcia rolnictwa zachowującego tradycyjny krajobraz rolniczy oraz opracowanie na szczeblu rządowym programów rozwoju form produkcji roślinnej i hodowlanej, zgodnej z wymaganiami systemu ekologicznego”⁴¹.

W ramach czwartego celu „Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski” wyszczególniono działania w następujących obszarach: 4.1. Integracja działań w zakresie funkcjonowania spójnej sieci ekologicznej kraju jako podstawa ochrony najcenniejszych zasobów przyrodniczych i krajobrazowych, 4.2. Przeciwdziałanie fragmentacji przestrzeni przyrodniczej, 4.3. Wprowadzenie gospodarowania krajobrazem zgodnie z zapisami Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, 4.4. Racjonalizacja gospodarowania ograniczonymi zasobami wód powierzchniowych i podziemnych kraju, w tym zapobieganie występowaniu deficytu wody na potrzeby ludności i rozwoju gospodarczego, 4.5. Osiągnięcie i utrzymanie dobrego stanu i potencjału wód i związanych z nimi ekosystemów, 4.6. Zmniejszenie obciążenia środowiska powodowanego emisjami zanieczyszczeń do wód, atmosfery i gleby, 4.7. Zabezpieczenie cennych gospodarczo złóż kopalin i zwiększenie wykorzystania surowców wtórnych.

W działaniu 4.1. „Integracja działań w zakresie funkcjonowania spójnej sieci ekologicznej kraju jako podstawa ochrony najcenniejszych zasobów przyrodniczych i krajobrazowych” w celu zwiększenia stopnia ochrony funkcji obszarów węzłowych oraz walorów przyrodniczych i krajobrazowych Polski stwierdzono, że zostaną powołane nowe parki narodowe (...). Uzupełniona zostanie także sieć parków krajobrazowych chroniących najcenniejsze rozpoznane krajobrazy regionalne, mające znaczenie dla ochrony dziedzictwa kultury i ochrony funkcji łączności ekologicznej. W działaniu 4.3. „Wprowadzenie gospodarowania krajobrazem zgodnie z zapisami Europejskiej Konwencji Krajobrazowej” zauważono, że Polska w 2004 r. ratyfikowała Europejską Konwencję Krajobrazową (EKK)107, zobowiązując się tym samym do dbałości o jakość przestrzeni

⁴¹ Tamże, s. 94-95;

otaczającej – krajobrazu, stanowiącego zasób gospodarczy, przyczyniający się do wzrostu zatrudnienia, wpływający na jakość życia codziennego, a zarazem na dziedzictwo kultury. Działania w tym zakresie skoncentrują się zatem na objęciu ochroną prawną najcenniejszych pod względem przyrodniczym i kulturowym krajobrazów naturalnych i historycznych, w tym układów urbanistycznych i ruralistycznych oraz stanowisk archeologicznych.

W ramach piątego celu „Zwiększenie odporności struktury przestrzennej kraju na zagrożenia naturalne i utraty bezpieczeństwa energetycznego oraz kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa” określono kierunki działań polityki przestrzennej, która ma zapewniać zwiększenie odporności kraju na różnorakie zagrożenia, w tym związane z groźbą utraty bezpieczeństwa energetycznego, mające charakter naturalny oraz dotyczące obronności kraju. Są to: 5.1. Przeciwdziałanie zagrożeniu utraty bezpieczeństwa energetycznego i odpowiednie reagowanie na to zagrożenie; 5.2. Zwiększenie poziomu zabezpieczenia przed ekstremalnymi zjawiskami naturalnymi i antropogenicznymi; 5.3. Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa. Kierunek 5.2. skupia się na m.in. zwiększeniu poziomu bezpieczeństwa przeciwpowodziowego. Działania w tym zakresie obejmują poprawę bezpieczeństwa przez realizowanie inwestycji hydrotechnicznych o znaczeniu przeciwpowodziowym na podstawie zweryfikowanych przez regiony wodne potrzeb zarządzania wodami. Towarzyszyć im będą m.in. działania w zakresie utrzymania cieków oraz kształtowania przemieszczania się wzebrań w celu minimalizowania ryzyka powodziowego. Będą prowadzone inwestycje zwiększające bezpieczeństwo dużych aglomeracji, zakładów przemysłowych, infrastruktury przesyłowej i komunalnej oraz szczególnie cennych obiektów dziedzictwa kulturowego znajdujących się na obszarze narażonym na niebezpieczeństwo powodzi.

Program Opieki zgodny jest z zapisami zawartymi w „*Koncepcji Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030*”.

4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020

Misją *Narodowej Strategii Rozwoju Kultury* jest: „zrównoważony rozwój kultury jako najwyższej wartości przenoszonej ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego i cywilizacyjnego dorobku Polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów.” Formułując zadania gminy w zakresie ochrony dóbr kultury musimy realizować powyższy cel.

W 2005 r. Ministerstwo Kultury wydało *Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020*⁴². Zawarto w niej cele realizacji Strategii, przy czym za cel strategiczny obrano zrównoważenie rozwoju kultury w regionach.

Cel nadrzędny realizowany jest przez następujące cele cząstkowe/uzupełniające⁴³:

1. Wzrost efektywności zarządzania sferą kultury.
2. Zmniejszenie dysproporcji regionalnych w rozwoju i dostępie do kultury.
3. Wzrost udziału kultury w PKB.
4. Zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków.
5. Modernizacja i rozbudowa infrastruktury kultury.
6. Wzrost uczestnictwa w kulturze.
7. Rozwój szkół artystycznych i zwiększenie liczby godzin edukacji kulturalnej w programach szkolnych.
8. Efektywna promocja twórczości.

⁴² Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, Warszawa 2005, <http://bip.mkidn.gov.pl/media/docs/050617nsrk-uzupelnienie.pdf> [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostęp: 8.11.2019 r.];

⁴³ *Tamże*, s. 74-75;

9. Promocja polskiej kultury za granicą.
10. Ochrona własności intelektualnej i walka z piractwem.
11. Wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie organizacji działalności kulturalnej i w systemie upowszechniania kultury.
12. Rozwój przemysłów kultury (kinematografia, media, design, wydawnictwa, fonografia).

Cele cząstkowe realizowane są w ramach pięciu obszarów priorytetowych, którym odpowiadają szczegółowo opisane w NSRK – Narodowe Programy Kultury (NPK):

- Czytelnictwo i sektor książki *NPK Promocja czytelnictwa i rozwój sektora książki*;
- Dziedzictwo kulturowe *NPK Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego*;
- Instytucje artystyczne i promocja twórczości *NPK Rozwój instytucji artystycznych*;
- Szkolnictwo artystyczne i promocja młodych twórców - *NPK Wspierania debiutów i rozwoju szkół artystycznych*;
- Sztuka współczesna *NPK Znaki Czasu*.

Instrumentami realizacji NSRK są Programy Operacyjne, które określają szczegółowo system realizacji Strategii w obszarze finansowania działalności kulturalnej ze środków pozostających w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Programy Operacyjne ogłaszane będą do 2020⁴⁴.

W kolejnych latach ochrona dziedzictwa kulturowego odbywać się będzie poprzez Program Operacyjny „Dziedzictwo kulturowe”⁴⁵. Celem tego programu jest poprawa stanu zachowania zabytków, zwiększanie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego, kompleksowa rewaloryzacja zabytków, zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę, a także realizacja zadań związanych z zakupami dzieł sztuki i kolekcji dla instytucji muzealnych, zakupem starodruków, księgozbiorów oraz zbiorów filmowych, wspieraniu rozwoju muzealnych pracowni konserwatorskich oraz nowych technik konserwacji zabytków ruchomych.

Program „Dziedzictwo kulturowe” składa się z następujących priorytetów:

- Ochrona zabytków;
- Wspieranie działań muzealnych;
- Kultura ludowa;
- Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą;
- Ochrona zabytków archeologicznych;
- Ochrona i cyfryzacja dziedzictwa kulturowego.

Program Opieki zgodny jest z zapisami „Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020”.

4.1.4. Krajowy Program Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022 uchwalony został przez Radę Ministrów w dniu 13 sierpnia 2019 r.⁴⁶, wszedł w życie 12 września 2019 r.

Po uwzględnieniu wniosków płynących z realizacji i ewaluacji Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014–2017, a także biorąc pod uwagę zmianę systemu

⁴⁴ *Tamże*, s. 77;

⁴⁵ *Tamże*, s. 81;

⁴⁶ Uchwała Nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r. w sprawie „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20190000808/O/M20190808.pdf> [strona Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, dostęp: 8.11.2019 r.];

ochrony zabytków wprowadzoną ustawą z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw, sformułowany został cel główny Krajowego Programu: „Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami”.

Dla osiągnięcia celu głównego opracowano trzy cele szczegółowe, które realizowane będą w ramach wyznaczonych kierunków działań oraz przypisanych im zadań:

1. optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego:

1.1. wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym:

- szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, w tym pracowników merytorycznych, z uwzględnieniem zagadnień z zakresu planowania przestrzennego i dostępności dla osób z niepełnosprawnościami,
- budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym,
- merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach,
- konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami,

1.2. wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym:

- wspieranie rozwijania kompetencji zawodowych przez pracowników służb konserwatorskich,
- ewaluacja stosowanych standardów i metod konserwatorskich,
- wsparcie działań dokumentacyjnych zasobu zabytkowego,
- powołanie Centrum Architektury Drewnianej,

2. wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami,

2.1. merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami:

- upowszechnianie standardów i metod konserwatorskich dla wybranych zasobów zabytkowych (wybór zasobów, wypracowanie zaleceń dla opiekunów zasobu zabytkowego dotyczących metod konserwacji, adaptacji, dokumentacji i badań, upowszechnianie przez bazę wiedzy),

2.2. podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego:

- podniesienie bezpieczeństwa zabytków ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje,

3. budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego,

3.1. upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości:

- kampania społeczno-edukacyjna w mediach, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i dostępności do zabytków dla osób z niepełnosprawnościami,

3.2. tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami:

- program dotacyjny dla organizacji pozarządowych w zakresie popularyzowania i upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym, budowania świadomości lokalnej, a także włączania społeczeństwa w opiekę nad zasobem dziedzictwa kulturowego.

W Krajowym Programie Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami przyjęto plan finansowy na poszczególne lata jego funkcjonowania oraz harmonogram jego realizacji.

Na Koordynatora programu wyznaczono Dyrektora Narodowego Instytutu Dziedzictwa, do którego zadań należeć będzie zarządzanie, koordynacja i monitorowanie Programu w latach 2019-2022, ciałem doradczym wspomagającym działania Koordynatora jest Rada Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

W celu jak najefektywniejszej realizacji przyjętych działań sporządzono harmonogram oraz wskaźniki realizacji Krajowego Programu. Koordynator podczas realizacji Krajowego Programu będzie miał również za zadanie identyfikację problemów i zagrożeń dla realizacji założonych celów ujętych we wskaźniki oraz sygnalizowanie uzasadnionych korekt w sposobie realizacji Programu.

Założenia Programu Opieki wpisują się w zadania wyznaczone przez Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami.

4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2005-2020

*Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020*⁴⁷ przyjęta została przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 24 września 2012 r. (Uchwała Nr 458/XXII/12 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 24 września 2012 roku w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020).

W dokumencie tym zaakcentowano, że „województwo pomorskie charakteryzuje się unikatowym środowiskiem i walorami krajobrazowymi oraz różnorodnością kulturową, wynikającą z tożsamości regionalnej i lokalnej czerpiącej z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu oraz tradycji morskich i historycznych, w tym solidarnościowych.”⁴⁸

Nakreślono w *Strategii* wizję województwa pomorskiego w roku 2020, kiedy to region będzie się cechował trwałym wzrostem, w którym uruchamiane i wykorzystywane będą zróżnicowane potencjały terytorialne dla wzmocnienia i równoważenia procesów rozwojowych. Województwo nasze posiadać będzie unikatową pozycję, dzięki aktywności społeczeństwa obywatelskiego, silnemu kapitałowi społecznemu i intelektualnemu, racjonalnemu zarządzaniu zasobami środowiska, gospodarczemu wykorzystaniu potencjału morza oraz inteligentnym sieciom infrastrukturalnym i powszechnemu stosowaniu efektywnych technologii. Ponadto będzie liderem pozytywnych zmian społecznych i gospodarczych w Polsce i w obszarze Południowego Bałtyku. Region nasz stać ma się miejscem cechującym się m.in. atrakcyjną przestrzenią, tworzącą trwałe podstawy rozwoju poprzez dostosowanie systemu transportowego i energetycznego do długofalowych potrzeb, a także racjonalnym wykorzystaniem zasobów i walorów przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych. Pomorskie ograniczy i efektywnie rozwiązywać będzie konflikty przestrzenne, tworzyć wysokiej jakości przestrzeń oraz przeciwdziałać skutkom ekstremalnych zjawisk naturalnych w regionie⁴⁹.

Za jedno z wyzwań strategicznych dla regionu uznano stymulowanie aktywności społecznej i budowę regionalnej wspólnoty obywatelskiej czerpiącej m.in. z wielokulturowego dziedzictwa, tradycji morskich i solidarnościowych, a także wzrost kompetencji mieszkańców, które warunkują zdolność do funkcjonowania w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości. Kolejne wyzwania to konieczność lepszego zarządzania przestrzenią, aby zmniejszyć negatywny wpływ działalności człowieka na środowisko przyrodnicze, poprawienie bezpieczeństwa powodziowego, a także optymalne wykorzystywanie potencjałów terytorialnych (przyrodniczego, krajobrazowego, kulturowego i gospodarczego) dla zapewnienia wysokiej jakości życia⁵⁰.

W *Strategii* wskazano 3 cele strategiczne uszczegółowione poprzez 10 celów operacyjnych oraz 35 kierunków działań⁵¹. W ramach celu strategicznego 1. *Nowoczesna gospodarka* jednym z celów operacyjnych jest 3. *Unikatowa oferta turystyczna i kulturalna*. Jego realizacja odbywać się będzie w ramach dwóch kierunków działań: 1.3.1. *Rozwój sieciowych i kompleksowych produktów turystycznych* oraz 1.3.2. *Stworzenie rozpoznawalnej, wysokiej jakości oferty kulturalnej*.

⁴⁷ Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020, <https://strategia.pomorskie.eu/srwp-2020> [strona Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego, 18.10.2019 r.];

⁴⁸ *Tamże*, s. 11;

⁴⁹ *Tamże*, s. 23;

⁵⁰ *Tamże*, s. 28;

⁵¹ *Tamże*, s. 29;

Zobowiązaniem Samorządu Województwa Pomorskiego jest rozwój regionalnych sieciowych produktów turystycznych obejmujących m.in. małe porty morskie, mariny, szlaki rowerowe i kajakowe oraz śródlądowe drogi wodne, a także unikatowe dziedzictwo regionalne i ofertę kulturalną.

Partnerami kluczowymi dla realizacji Celu będą:

- Jednostki samorządu terytorialnego;
- Organizacje turystyczne;
- Instytucje kultury;
- Narodowy Instytut Dziedzictwa;
- Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów;
- Wojewódzki Konserwator Zabytków;
- Organizacje pozarządowe;
- Izby gospodarcze i organizacje przedsiębiorców, przedsiębiorcy, w tym operatorzy turystyczni⁵².

Oczekiwany efektami mają być:

- całoroczna, kompleksowa i atrakcyjna oferta turystyczna i kulturalna regionu obejmująca także efektywne wykorzystanie obiektów sportowych o randze krajowej;
- unikatowe walory naturalne, kulturalne i dziedzictwa kulturowego, w tym kulinarne, wykorzystywane w sposób racjonalny, efektywny i zrównoważony;
- wzmocniony wizerunek regionu oraz większa rozpoznawalność i spójność kluczowych regionalnych marek turystycznych i kulturalnych;
- silna współpraca pomiędzy podmiotami branży turystycznej i kulturalnej.

Program Opieki zgodny jest z zapisami „Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2005-2020”.

4.2.2. Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej Pomorska Podróż

Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej „Pomorska Podróż”⁵³ jest jednym z sześciu zasadniczych narzędzi realizacji Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020. Przyjęty został Uchwałą Nr 1080/286/13 Zarządu Województwa Pomorskiego z dnia 24 września 2013 r. W dniu 24 kwietnia 2018 r. Zarząd Województwa Pomorskiego uchwałą nr 397/324/18 przyjął zmianę Regionalnego Programu Strategicznego w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej.

W Regionalnym Programie Strategicznym... jako cel główny wskazano unikatową ofertę turystyczną i kulturalną. Cel ten realizowany będzie przez dwa cele szczegółowe: 1. Zachowanie i turystyczne wykorzystanie potencjału dziedzictwa kulturowego i naturalnego oraz 2. Całoroczna, sieciowa i kompleksowa oferta, wzmacniająca wizerunek regionu.

*Jak czytamy w opisie celu głównego *podstawowym celem programu jest rozwój, wykorzystujący dziedzictwo naturalne i kulturowe zgodny z zasadami zrównoważonego rozwoju. Służyć temu ma ukształtowanie nowej, wysokiej jakości, atrakcyjnej i adekwatnej do współczesnych potrzeb oferty czasu wolnego (w tym m.in. specjalizacja regionu w turystyce prozdrowotnej oraz rozwój przemysłu spotkań), która przyczyni się do wydłużenia sezonu turystycznego, a zarazem ograniczenia negatywnego wpływu turystyki na środowisko przyrodnicze i kulturowe. Istotne dla realizacji postawionego celu jest zbudowanie sieciowych, kompleksowych, rozpoznawalnych co najmniej na poziomie krajowym produktów i pakietów turystycznych, bazujących na autentycznych walorach regionu kształtowanych przez unikatowe uwarunkowania przyrodnicze i kulturowe.**

⁵² Tamże, s. 38;

⁵³ Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej „Pomorska Podróż”: <https://strategia.pomorskie.eu/rps-pomorska-podroz> [strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 8.11.2019 r.];

W ramach celów szczegółowych planowane są następujące działania:

- poprawa stanu obiektów i obszarów zabytkowych,
- turystyczne udostępnienie obszarów cennych krajobrazowo i przyrodniczo
- kreowanie powszechnie dostępnej przestrzeni,
- inwestycje o wysokiej randze, wzbogacające atrakcyjność,
- podniesienie jakości oferty pasa nadmorskiego,
- budowa wysokiej jakości oferty kulturalnej i turystycznej regionu,
- kreowanie marki województwa pomorskiego,
- profesjonalizacja działań promocyjnych.

Działania te mają na celu wzmocnienie systemowego wsparcia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz kompleksowych renowacji obiektów zabytkowych, poprawę stanu obszarów cennych przyrodniczo, dostosowanie sposobów i intensywności wykorzystywania do cech i właściwości zasobów, a także zwiększenie ich dostępności, rozwój nowych form turystyki oraz poprawienie dostępności turystycznej regionu, w szczególności obszarów niedostatecznie wykorzystywanych, wypromowanie charakterystycznych produktów turystycznych i kulturowych, opartych na tradycyjnej tożsamości regionu, kreowania turystycznej marki województwa pomorskiego przy wykorzystaniu nowoczesnych interaktywnych narzędzi promocji.

Program Opieki zgodny jest z zapisami *Regionalny Program Strategiczny w zakresie atrakcyjności kulturalnej i turystycznej „Pomorska Podróż”*.

4.2.3. Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego

*Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego (RPO WP)*⁵⁴ przyjęty został przez Zarząd Województwa Pomorskiego i zatwierdzony decyzją wykonawczą Komisji Europejskiej nr C(2018) 4398 z dnia 5 lipca 2018 r.

Celem strategicznym tego dokumentu jest poprawa konkurencyjności gospodarczej, spójności społecznej i dostępności przestrzennej województwa przy zrównoważonym wykorzystaniu specyficznych cech potencjału gospodarczego i kulturowego regionu oraz przy pełnym poszanowaniu jego zasobów przyrodniczych.

Zarząd Województwa Pomorskiego przygotował dodatkowy dokument uszczegóławiający zapisy RPO WP. Dokumentem tym jest Szczegółowy Opis Osi Priorytetowych (SzOOP)⁵⁵ z dnia 29 listopada 2018 r., stanowiący kompendium wiedzy dla potencjalnych wnioskodawców i beneficjentów *Programu* na temat możliwości i sposobu realizacji projektów współfinansowanych z RPO WP. Zawiera szczegółowy opis osi priorytetowych.

W osi priorytetowej 8 Konwersja celem wsparcia jest rozwój potencjału obszaru Pomorza przez rewitalizację zdegradowanych terenów miast, renowację zabytków ważnych dla rozwoju turystyki oraz tworzenie publicznej infrastruktury turystycznej. Cel ten będzie realizowany poprzez następujące działania:

- **KOMPLEKSOWE PRZEDSIĘWZIĘCIA REWITALIZACYJNE:** kompleksowa rewitalizacja wybranych zdegradowanych obszarów miast odbywa się przez aktywizację społeczną i zawodową mieszkańców oraz odbudowę infrastruktury publicznej, w tym m.in. dostosowanie budynków do funkcji społecznych, kulturalnych i edukacyjnych, remont budynków

⁵⁴ *Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego:*

<http://www.rpo.pomorskie.eu/documents/10184/21727/Regionalny+Program+Operacyjny+Wojew%C3%B3dztwa+Pomorskiego+na+lata+2014-2020+zmieniony+05.07.2018/79a2e8f1-ff92-432b-bf01-8b01cb8e9ea9> [strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 8.11.2019 r.];

⁵⁵ *Szczegółowy Opis Osi Priorytetowych:*

<http://www.rpo.pomorskie.eu/documents/10184/304763/Szczeg%C3%B3lwy+Opis+Osi+Priorytetowych+RPO+WP+2014-2020+%E2%80%93+Cz%C4%99%C5%9B%C4%87+g%C5%82%C3%B3wna/2e585ee9-3a39-42c6-8a46-c1973434d491> [strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 8.11.2019 r.];

komunalnych, wspólnot mieszkaniowych i spółdzielni wraz z zagospodarowaniem otoczenia, przestrzeni publicznych, w tym parków i skwerów, remonty dróg. Wszystkie realizowane projekty oprócz działań infrastrukturalnych obejmują również bezpośrednio z nimi powiązane działania społeczne skierowane do mieszkańców zdegradowanych obszarów i wynikają z przeprowadzonych konsultacji społecznych, odpowiadają więc na problemy, potrzeby i sugestie mieszkańców.

- **MATERIALNE I NIEMATERIALNE DZIEDZICTWO KULTUROWE:** osiągnięciu celu ma służyć prowadzenie prace restauratorskich lub konserwatorskich zabytków oraz ich adaptacja do nowych funkcji publicznych.
- **WSPARCIE ATRAKCYJNOŚCI WALORÓW DZIEDZICTWA PRZYRODNICZEGO:** Tworzenie i rozwój publicznej infrastruktury turystycznej o znaczeniu regionalnym lub ponadregionalnym (m.in. przystanie i pomosty służące turystyce wodnej, przenoski, szlaki wodne, trasy rowerowe, wraz z oznakowaniem) zwiększy atrakcyjność miejsc o szczególnych walorach i przyrodniczych.

Program Opieki zgodny jest z zapisami Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Pomorskiego.

4.2.4. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego 2030 przyjęty został uchwałą Nr 318/XXX/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 grudnia 2016 r., wszedł w życie z dniem 1.03.2017 r. (Dz. Urz. Woj. Pom. z 14.02.2017 r., poz. 603)⁵⁶.

Plan zagospodarowania jako dokument długookresowy służy do wyznaczenie kierunków polityki przestrzennej województwa, której celem jest osiągnięcie zrównoważonego rozwoju, prowadzącego do spójnego i jednoczesnego tworzenia łądów: społecznego, ekonomicznego, środowiskowego i przestrzennego.

W rozdziale Uwarunkowania – środowisko kulturowe i jego ochrona za charakterystyczne składniki dziedzictwa kulturowego województwa uznano⁵⁷:

- dzieła architektury i budownictwa m.in. kościoły,
- zasługująca na szczególną uwagę architektura z przełomu XIX i XX wieku, w tym obiekty użyteczności publicznej m.in.: budynki urzędowe, sieć szkół o charakterystycznej architekturze, dworce kolejowe i in.,
- typowa dla znacznej części obszarów kulturowych drewniana zabudowa wiejska.

Potrzeby i wyzwania jakie stawia ochrona oraz utrzymanie walorów środowiska kulturowego regionu wiążą się z koniecznością zapewnienia warunków dla trwałego zachowania, zagospodarowania i utrzymania zabytkowych krajobrazów kulturowych oraz zespołów zabytkowych poprzez m.in. przywracanie historycznych układów wiejskich, odnowę zabytkowych obiektów wraz z adaptowaniem do nowych funkcji, kompleksową odbudowę zdegradowanych zespołów zabytkowych w obszarach historycznych wsi, przeciwdziałanie dewastacji zabytków techniki, przemysłu, stanowisk archeologicznych, promowanie i oznaczenie w terenie historycznych miejsc pamięci, rozwój nowych form obszarowej ochrony krajobrazu kulturowego, w tym zwłaszcza systemu parków kulturowych, zabezpieczenie i prace konserwatorskie przy obiektach archeologicznych o własnej formie terenowej. Do istotnych zadań należy określenie kryteriów identyfikacji innych obiektów stanowiących dobra kultury współczesnej (pomników, miejsc pamięci, budynków, zespołów

⁵⁶ Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego: <https://pbpr.pomorskie.eu/obowiazujacy-plan-zagospodarowania-przestrzennego-województwa-pomorskiego-2030> [Strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 8.11.2019 r.];

⁵⁷ *Tamże*, s. 66-97;

budynków, założeń urbanistycznych i krajobrazowych), będących uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, wyróżniających się wysoką wartością artystyczną, pełniącą istotną rolę dla budowania tożsamości regionu. Dostrzega się potrzebę stworzenia pomorskiej listy zabytków nieruchomych, które z uwagi na ponadregionalne znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturowego i świadomości społecznej mogą zostać uznane za pomniki historii lub parki kulturowe⁵⁸.

Polityka przestrzenna województwa uwzględnia ochronę tożsamości historyczno-kulturowej oraz promocję zasobów kulturowych województwa, a w szczególności obiektów zabytkowych i założeń przestrzennych, rewaloryzację przestrzeni o bogatej tradycji historycznej oraz obiektów zabytkowych, rozwijanie i promowanie szlaków kulturowych w oparciu o zasoby kulturowe.

W ramach działań i przedsięwzięć polityki przestrzennej służących realizacji kierunku „Ochrona obszarów o charakterystycznym krajobrazie kulturowym lub znaczeniu historycznym” wyznaczono m.in. dla jednostek samorządu terytorialnego następujące zadania:

- kompleksowa odnowa i rewaloryzacja definiujących tożsamość regionu zdegradowanych obiektów i zespołów zabytkowych, historycznych układów ruralistycznych, zarówno wpisanych do rejestru zabytków, jak i uwzględnionych w ewidencji zabytków oraz pozostających poza nimi, z uwzględnieniem wymogów konserwatorskich oraz lokalnego charakteru zabudowy;

- zachowanie, odtwarzanie dawnych układów terenów zielonych: cmentarzy historycznych, alei, szpalerów, założeń parkowych,

- eliminowanie funkcji użytkowych obniżających wartości historyczne obiektów zabytkowych oraz obiektów kolidujących z walorami kulturowymi obszarów zabytkowych,

- realizacja obiektów o charakterze wystawienniczym, muzealnym, jak również skansenów służących zachowaniu, ochronie i promocji dziedzictwa kulturowego regionu,

- identyfikowanie dóbr kultury współczesnej w oparciu o: 1) kryteria obligatoryjne: a) obiekt niebędący zabytkiem, b) obiekt jest uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, c) obiekt posiada wysokie wartości artystyczne lub historyczne, d) obiekt powstał po 1945 r.; 2) kryteria dodatkowe: a) unikatowość – np. jedyny obiekt zachowany w formie pierwotnej, b) nowatorstwo – zarówno w kontekście rozwiązań architektonicznych, technicznych, jak i materiałowych, c) symboliczność – symbol dla mieszkańców i przyjezdnych, d) uznanie – obiekt otrzymał nagrody, wyróżnienia, e) próba czasu - zachowanie walorów przestrzennych i estetycznych pomimo degradacji, będącej efektem technicznego zużycia lub zaniedbania zarządcy, lub też spontanicznego rozwoju zagospodarowania terenów przyległych⁵⁹.

Program Opieki zgodny jest z zapisami Planu zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego.

4.2.5. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019 przyjęty został przez Sejmik Województwa Pomorskiego uchwałą nr 247/XXVI/16 z dnia 26.09.2016 r.

Zgodnie z Wprowadzeniem do Programu głównym zamierzeniem tego dokumentu ma być stworzenie warunków dla kreowania i realizowania zadań z zakresu ochrony zabytków na terenie województwa pomorskiego oraz wykorzystanie dziedzictwa kulturowego jako czynnika wpływającego na realizację planów rozwojowych regionu w zakresie jakości życia mieszkańców oraz wzrostu konkurencyjności gospodarki.

Celem Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019 jest „Wzmocnienie poziomu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego,

⁵⁸ Tamże, s. 68;

⁵⁹ Tamże, s. 173-176;

służące zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu⁶⁰.

Cel ten realizowany będzie poprzez wyznaczone działania w 4 priorytetach:

1. Zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi,
2. Zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzecznego,
3. Badanie, dokumentacja i promocja dziedzictwa kulturowego,
4. Opieka nad zabytkami stanowiącymi mienie i własność samorządu województwa pomorskiego.

Priorytet pierwszy⁶¹ obejmuje trzy kierunki działań, w których jako pierwszy kierunek zawiera się: zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi służące budowaniu tożsamości mieszkańców realizowane poprzez konserwację, renowację i inne działania służące poprawie stanu zachowania obiektów sakralnych (kościół, klasztorów, kaplic, domów modlitwy, kapliczek przydrożnych, cmentarzy, kalwarii itp.), parków, ogrodów, zieleni komponowanej, kompozycji małej architektury; rewitalizację zabytkowych zespołów ruralistycznych i urbanistycznych; zabezpieczenie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, znakowanie i ewidencjonowanie zabytków ruchomych itp.). Następnie - zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi regionu służące budowaniu atrakcyjnej oferty kulturalnej i turystycznej realizowane poprzez konserwację, renowację i inne działania służące poprawie stanu zachowania zabytków nieruchomych: obiektów budownictwa obronnego (mury, baszty, zamki, twierdze, zespoły fortyfikacji, zespoły koszarowe, budowle obronne itp.), obiektów przemysłu i techniki (fabryki, młyny, wiatraki, kuźnie, wieże ciśnień, hale produkcyjne, browary, gorzelnie itp.), obiektów gospodarczych (magazyny, spichlerze, stajnie, stodoły i inne obiekty w obrębie zespołów folwarcznych, zagród itp.), obiektów mieszkalnych miast i wsi (dwory, pałace, wille, kamienice, tradycyjne obiekty budownictwa wiejskiego, zagrody itp.), obiektów użyteczności publicznej (ratusze, szkoły, szpitale, przytułki, sądy, dworce, karczmy itp.); adaptację na cele kulturalne, edukacyjne, turystyczne obszarów i obiektów poprzemysłowych i powojaskowych, pokolejowych; ochronę i konserwację zabytków archeologicznych, zbiorów muzealnych i archiwaliów, zabytków ruchomych; montaż w obiektach zabytkowych urządzeń niezbędnych dla zapewnienia właściwych warunków przechowywania i ekspozycji zabytków ruchomych, muzealiów oraz trwałego zachowania i użytkowania tych budowli. Kolejnym kierunkiem działań w ramach pierwszego priorytetu jest ochrona i ekspozycja charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego, w tym zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej realizowanym poprzez wprowadzenie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zapewniających ochronę wartościowych elementów krajobrazu kulturowego oraz dobrą kontynuację krajobrazową struktur osadniczych; eliminację obiektów dysharmonijnych i zakłócających ekspozycję krajobrazową cennych zespołów zabytkowych; skoordynowaną iluminację akcentów i dominant urbanistycznych o charakterze zabytkowym; oznakowanie obiektów zabytkowych i tworzenie szlaków kulturowych.

Priorytet drugi⁶² skupia się na zachowaniu kulturowego dziedzictwa morskiego i rzecznego służące budowaniu tożsamości regionalnej – jako pierwszego kierunku działań, realizowanego poprzez konserwację, renowację i inne działania służące poprawie stanu zachowania: urządzeń hydrotechnicznych (śluzy, przepusty, stacje pomp, młyny, elektrownie wodne itp.), obiektów charakterystycznych dla krajobrazów morskich i rzecznych, takich jak między innymi mosty

⁶⁰ Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2020, s. 45, http://edziennik.gdansk.uw.gov.pl/WDU_G/2016/3415/Oryginal/Zalacznik1.pdf [strona Pomorskiego Urzędu Wojewódzkiego w Gdańsku, 8.11.2019 r.];

⁶¹ *Tamże*, s. 45;

⁶² *Tamże*, s. 45;

zwodzone, obrotowe, portów morskich (handlowych i rybackich z towarzyszącą zabudową i nabrzeżami), budowli przemysłowych związanych z gospodarką morską (w tym z przemysłem stoczniowym); rewitalizację zabytkowych obszarów portowych i poprzemysłowych związanych z przemysłem morskim i gospodarką morską; konserwację i rewitalizację zabytków nieruchomych i ruchomych dziedzictwa morskiego i rzeczno (w tym archeologicznych). Następnie, jako drugi kierunek działań wyznaczono zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzeczno służące budowaniu atrakcyjnej oferty kulturalnej i turystycznej poprzez konserwację, renowację i inne działania służące poprawie stanu zachowania budowli przemysłowych związanych z gospodarką morską i żegluga, osad rybackich i ich dziedzictwa materialnego, latarni morskich, nadbrzeżnych fortyfikacji, elementów dziedzictwa kurortów i uzdrowisk nadmorskich; zachowanie zanikającej kultury materialnej portów morskich i rzecznych oraz wsi rybackich; odnowę i ożywienie zdegradowanych obszarów portowych i innych związanych z przemysłem morskim; zachowanie i ochronę charakterystycznych obiektów hydrotechnicznych, związanych z zagospodarowaniem wód śródlądowych; pielęgnowanie i promocję tradycji morskich oraz tradycji związanych z życiem codziennym mieszkańców strefy przybrzeżnej; adaptację na cele kulturalne, edukacyjne, turystyczne obszarów i obiektów dziedzictwa morskiego i rzeczno. Trzeci kierunek obejmuje ochronę i ekspozycję charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego: ekspozycję najcenniejszych zabytków dziedzictwa morskiego i rzeczno, zachowanie krajobrazu kulturowego charakterystycznych obszarów polderowych województwa (Żuławy, Powiśle); ochronę krajobrazu kulturowego strefy przybrzeżnej.

Priorytet trzeci⁶³ jako pierwszy kierunek wyznacza poszerzanie wiedzy dotyczącej dziedzictwa kulturowego regionu poprzez specjalistyczne opracowania badawczo-dokumentacyjne obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych obejmujące: inwentaryzacje architektoniczno-konserwatorskie, ekspertyzy techniczne i konserwatorskie, badania konserwatorskie, architektoniczne i archeologiczne, programy prac konserwatorskich i restauratorskich; współpracę z instytucjami kultury oraz jednostkami naukowymi w zakresie rozpoznania regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz wymiany informacji o jego zasobach; rozbudowę warstwy dziedzictwa kulturowego w ramach Systemu Informacji Przestrzennej. Drugi kierunek to edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym realizowany poprzez promocję najcenniejszych zabytków, w szczególności obejmującą charakterystyczne zabytki świadczące o odrębności i specyfice regionu; wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym województwa pomorskiego (w szczególności przygotowanie i organizacja konferencji naukowych, publikacje książkowe i foldery, organizacja konkursów, popularyzacja dobrych praktyk związanych z opieką i gospodarowaniem zabytkami). Trzeci kierunek skupia się na szerokim dostępie do informacji o dorobku kultury regionalnej (cyfryzacja i udostępnianie materialnych i niematerialnych zasobów kultury regionu, udostępnianie baz danych o zabytkach przy użyciu nowoczesnych technologii).

Priorytet czwarty⁶⁴ dotyczy działań związanych z mieniem należącym do samorządu województwa pomorskiego.

Dla każdej grupy działań zostały wskazane podmioty uczestniczące w realizacji poszczególnych typów projektów oraz potencjalne źródła finansowania. Wdrażanie Programu będzie odbywać się przy pomocy właścicieli prywatnych, organizacji pozarządowych, jednostek samorządowych i instytucji, dla których opieka nad zabytkami jest działalnością statutową.

Niniejszy Program Opieki zgodny jest z zapisami „Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019”.

⁶³ Tamże, s. 47;

⁶⁴ Tamże, s. 48;

4.2.6. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego

Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego przyjęta została uchwałą nr XIX/131/2000 Rady Powiatu w Kwidzynie z dnia 26 kwietnia 2000 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego. W dniu 31.03.2014 r. Rada Powiatu Kwidzyńskiego podjęła uchwałę w sprawie aktualizacji Strategii. Zakres zmian Strategii dotyczy aktualizacji poszczególnych części dokumentu, tj. stan obecny, priorytety, cele strategiczne, kierunki działania oraz wdrażanie i monitoring. Powyższe zmiany mają na celu dostosowanie Strategii do aktualnej sytuacji społeczno-gospodarczej powiatu kwidzyńskiego⁶⁵.

Misją⁶⁶ dla powiatu kwidzyńskiego jest „Społeczność współpracująca na rzecz poprawy życia w powiecie, budująca zdolność do trwałej konkurencji zewnętrznej, zachowująca równowagę rozwoju”. W dziedzinie gospodarki określono priorytet wszechstronnego rozwoju gospodarczego, który realizowany będzie przez 5 celów strategicznych, wśród których określono podjęcie działań w celu rozwoju turystyki w powiecie (kierunkami działań dla tego celu będzie wspieranie i promocja działań dotyczących przedsięwzięć turystycznych i agroturystycznych prowadzonych na terenie powiatu oraz promowanie walorów turystycznych, przyrodniczych i krajobrazowych powiatu)⁶⁷. W dziedzinie przestrzeni określono priorytet prowadzenia spójnej polityki przestrzennej w porozumieniu z gminami, zwłaszcza w zakresie zrównoważonego rozwoju infrastruktury technicznej, który realizowany będzie przez 2 cele strategiczne: poprawa jakości życia poprzez kształtowanie procesów przestrzennych (kierunkami działań dla tego celu będą modernizacja obszarów regresu społeczno-gospodarczego, zdegradowanych obszarów miejskich i wiejskich – obszarów cennych kulturowo i przyrodniczo, podejmowanie działań zmierzających do scaleń gruntów w powiecie, wspieranie działań w kierunku podnoszenia walorów estetycznych wsi) oraz rozwój zrównoważony przestrzeni, w tym historycznej – umacnianiem tożsamości lokalnej (kierunkami działań dla tego celu będą konserwacja i rewaloryzacja obiektów dziedzictwa kulturowego w miejscach o istotnym znaczeniu dla tożsamości powiatu, a także integracja społeczności lokalnej w oparciu o wartości dziedzictwa kulturowego: popularyzacja i promocja wartości kulturowych powiatu)⁶⁸. W dziedzinie ekologii określono priorytet poprawy stanu środowiska w celu polepszenia warunków życia mieszkańców, który ma zostać osiągnięty dzięki celowi strategicznemu - poprawa stanu środowiska⁶⁹. W dziedzinie społeczność określono priorytet zapobiegania zagrożeniom społecznym, który realizowany będzie przez 9 celów strategicznych: wspieranie równego dostępu do świadczeń opieki zdrowotnej mieszkańcom powiatu, zapewnienie bezpieczeństwa w powiecie, społeczeństwo obywatelskie z warunkami do dialogu między partnerami zaangażowanymi w rozwój społeczno-gospodarczy powiatu, wysoki poziom zatrudnienia, ograniczenie zjawiska wykluczenia społecznego, doskonalenie systemu działań wspierającego rozwiązywanie, problemów bezradności w sprawach opiekuńczo-wychowawczych, wyrównanie szans rozwoju oraz samorealizacji mieszkańców powiatu, wysoka jakość i efektywność kształcenia oraz wychowania, powszechne kształcenie ustawiczne⁷⁰. W dziedzinie infrastruktury określono dwa priorytety. Pierwszy to realizacja nowoczesnych rozwiązań infrastrukturalnych, który osiągnąć będzie poprzez 3 cele strategiczne: rozwój infrastruktury technicznej wzmacniającej dostępność i spójność powiatu, wysoka jakość i dostępność usług publicznych, poprawa komunikacji w powiecie. Drugim priorytetem jest budowa infrastruktury teleinformatycznej elektronicznego obiegu dokumentów, z dwoma celami

⁶⁵ <http://bip.powiatkwidzynski.pl/strony/menu/8.dhtml> [strona Starostwa Powiatowego w Kwidzynie, dostęp: 8.11.2019 r.];

⁶⁶ Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego, Kwidzyn 2014, s. 31;

http://www.powiatkwidzynski.pl/images/pliki/powiat/programy_strategie/strategia_rozwoju/Strategia_rozwoju_2014.pdf [strona Starostwa Powiatowego w Kwidzynie, dostęp: 8.11.2019 r.];

⁶⁷ *Tamże*, s. 34;

⁶⁸ *Tamże*, s. 35;

⁶⁹ *Tamże*, s. 36;

⁷⁰ *Tamże*, s. 37;

strategicznymi: stworzenie, upowszechnienie i promowanie interaktywnych usług elektronicznych w powiecie kwidzińskim oraz zapewnienie powszechnego i bezpiecznego dostępu do wiedzy, usług elektronicznych oraz informacji oferowanych przez Internet dla mieszkańców i przedsiębiorców powiatu⁷¹.

Program Opieki zgodny jest z zapisami Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzińskiego.

4.2.7. Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzińskiego na lata 2016-2019

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzińskiego na lata 2016-2019 przyjęty został Uchwałą Nr IX/54/2015 Rady Powiatu Kwidzińskiego z dnia 14 grudnia 2015 r. w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzińskiego na lata 2016-2019” (Dz. Urz. Woj. Pom. z 8 lutego 2016 r., poz. 453).

Celem strategicznym Programu jest „Ochrona i kształtowanie dziedzictwa kulturowego Powiatu Kwidzińskiego”. W założeniach przyjęto, że cel ten zostanie zrealizowany w ramach czterech priorytetów:

- I. Tożsamość regionalna i bogactwo wielokulturowe powiatu kwidzińskiego
- II. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego
- III. Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja na rzecz dziedzictwa kulturowego.
- IV. Zarządzanie powiatowym dziedzictwem kulturowym.

W ramach Priorytetu I przyjęto następujące kierunki działań: *Zachowanie historycznej wielokulturowości regionu oraz Działania na rzecz odnowienia przerwanej ciągłości historycznej dziedzictwa kulturowego*, do których realizacji służyć mają zadania takie jak: zapobieganie degradacji zabytków pozostałych po dawnych kulturach (cmentarze różnowyznaniowe: menonickie, ewangelickie, żydowskie, kościoły, kapliczki przydrożne i krzyże, miejsca pamięci, kamienie pamiątkowe, tablice), ochrona tradycyjnej, regionalnej architektury (budownictwo olęderskie, suszarnie tytoniu), opieka nad dziedzictwem niematerialnym (zachowanie dawnych nazw geograficznych i zwyczajowych, wspieranie tradycyjnych obchodów świąt, rocznic wydarzeń), .

W ramach Priorytetu II przyjęto następujące kierunki działań: *Współpraca z gminami w zakresie opracowywania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznej w celu zachowania tradycyjnego krajobrazu kulturowego oraz Zachowanie autentyczności jako największej wartości dziedzictwa kulturowego*, do których realizacji służyć mają zadania takie jak: egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną w miejscowych planach zagospodarowania w zakresie wysokości, formy i funkcji zabudowy, określenie we współpracy z gminami kierunków rozwoju miejscowości o metryce historycznej (wskazanie terenów pod przyszłą zabudowę, uwzględniających zwłaszcza zabytkowe układy przestrzenne), na terenach miejskich (Prabuty) i dawnych miejskich (Gardeja) opracowanie zakresu i charakteru uzupełnień typu plombowego, dbałość o formy nowych obiektów, ich gabaryty dostosowane do historycznego sąsiedztwa, a przy nowoczesnej formie użycie tradycyjnych materiałów, zachowanie charakterystycznej dla powiatu panoramy osadniczej miejscowości położonych przy wałach Wisły (rzędówki bagienne i przywałowe), wytypowanie ochrony sylwet historycznych miejscowości (zagrożenie farmami wiatraków, masztami telefonii cyfrowej i obiektami wielkogabarytowymi), dbałość o zieleń komponowaną, zarówno wysoką w obrębie cmentarzy i zespołów dworsko-parkowych czy alei przydrożnych, zwłaszcza szpalerów wierzbowych oraz średnią

⁷¹ Tamże, s. 41-42;

przy kanałach odwadniających poprzez zachęcanie do tworzenia gminnych programów zarządzania zielenią.

W ramach Priorytetu III przyjęto następujące kierunki działań: *Wspieranie prac badawczo-inwentaryzacyjnych nad zabytkami, Edukacja i popularyzacja ochrony zabytków, Promocja dziedzictwa kulturowego*, do których realizacji służyć mają zadania takie jak: monitoring sporządzania gminnych ewidencji zabytków (ob. 22 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami), działania edukacyjne (konkursy, wystawy, foldery), tworzenie szlaków tematycznych z oznakowaniem wybranych zabytków (Szlak Zabytków Techniki, Szlak Dawnej Granicy między Prusami Książęcymi i Królewskimi oraz granicy międzywojennej), promocja dobrze wykonanych prac budowlano-konserwatorskich poprzez stronę internetową starostwa i zainteresowanie mediów.

W ramach Priorytetu III przyjęto następujące kierunki działań: *Działania finansowe, Działania organizacyjno-prawne, Działania koordynujące*, do których realizacji służyć mają zadania takie jak: finansowanie prac konserwatorskich przy zabytkach należących do powiatu, opracowanie regulaminu dotacji przeznaczonej na dofinansowanie prac konserwatorskich, remontowych, budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru, opiniowanie obiektów proponowanych do wpisu do rejestru zabytków i do gminnej ewidencji zabytków, koordynacja aktualizacji gminnych programów opieki nad zabytkami, ustanawianie społecznych opiekunów zabytków, rozpoznanie konieczności zabezpieczenia przeciwpożarowego, popieranie inicjatyw tworzenia parków kulturowych, rezerwatów, skansenów.

Program Opieki zgodny jest z Programem Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy

5.1.1. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Sadlinki

„Strategia Rozwoju Społeczno – Gospodarczego Gminy Sadlinki”⁷² została opracowana w 2000 r. Misją strategii jest hasło: „Sadlinki - gminą przyjazną dla mieszkańców, z pełną infrastrukturą sprzyjającą rozwojowi budownictwa mieszkaniowego i przedsiębiorczości”. Wśród priorytetów określono priorytet pod nazwą „Stworzenie wspólnego obszaru interesów społecznych i gospodarczych w oparciu o gminy Dolnego Powiśla”, z celami strategicznymi: „Zakończenie prac nad studium zagospodarowania przestrzennego” oraz „Rewitalizacja obszarów wiejskich”, w ramach których podjęte zostałyby następujące kierunki działań: „Plan szczegółowy obszarów turystycznych i rekreacyjnych” oraz „Identyfikacja terenów agroturystycznych i rolnictwa ekologicznego”. Działania te miałyby przyczynić się do stworzenia warunków do rozwoju turystyki na terenie gminy Sadlinki.

Program Opieki zgodny jest z zapisami „Strategii Rozwoju Społeczno – Gospodarczego Gminy Sadlinki”.

5.1.2. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Sadlinki

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Sadlinki jest podstawą bieżących działań władz samorządowych gminy, jak też planów rozwojowych, w tym

⁷² http://www.sadlinki.pl/asp/pliki/download/progr_oper_strategia.PDF [strona Urzędu Gminy Sadlinki, 8.10.2019 r.];

materiałem merytorycznym i dokumentem wyjściowym do wykonania opracowań planistycznych z zakresu gospodarki przestrzennej. Studium przyjęte zostało uchwałą Nr XXXVI/226/02 Rady Gminy Sadlinki z dnia 8 października 2002 r. w sprawie „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Sadlinki”⁷³.

W *Studium* znajdują się zapisy odnośnie ochrony dziedzictwa kulturowego gminy. Sformułowano zasady ochrony obszarów objęte ochroną konserwatorską „A”, „B” i „K”. Wskazano historyczne wsie o najwyższych w skali gminy walorach kulturowych. Zwrócono uwagę na szczególne znaczenie pod względem krajobrazowym Doliny Kwidzyńskiej, na obszarze której znajduje się gmina, z unikalnymi cechami krajobrazowymi, ruralistycznymi i architektonicznymi, której odrębność i walory należy zachować, odtwarzać i rozwijać.

Przy wykonywaniu aktualizacji *Studium* należy uwzględnić, zgodnie z zapisami ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, uwarunkowania wynikające ze stanu dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej w oparciu o ocenę stanu istniejącego, weryfikację i aktualizację gminnej ewidencji zabytków (w tym zabytków archeologicznych), ponadto należy określić obszary i zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej poprzez zawarcie w tekście postulatów konserwatorskich mających na celu ochronę historycznych układów ruralistycznych wsi z uwzględnieniem stref otoczenia i ekspozycji, wprowadzenie wykazów obiektów i obszarów znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków (w tym zabytków archeologicznych), a także ujawnienie obszarów i obiektów objętych ochroną na załączniku graficznym do studium.

W zapisach o ochronie obszarów historycznych układów ruralistycznych (włączonych do gminnej ewidencji zabytków) zaleca się uwzględnienie następujących zasad ochrony konserwatorskiej:

- przedmiotem ochrony są historyczne podziały własnościowe, historyczny układ komunikacyjny, układ zabudowy w zagrodach, obiekty małej architektury oraz historyczna zieleń związana z zabudową i układem komunikacyjnym,
- w obrębie zabudowy zagrodowej obowiązuje wymóg zachowania historycznych zasad zagospodarowania oraz kontynuacji tradycyjnego lokalizowania budynków na posesji,
- zabytkowa zieleń wysoka w obrębie strefy wymaga zachowania wraz z koniecznością uzupełniania ubytków i kontrolą dosadzeń.

W zapisach o ochronie zespołów zabudowy o wartościach kulturowych zaleca się uwzględnienia następujących zasad ochrony konserwatorskiej:

- przedmiotem ochrony jest historyczny układ przestrzenny, z elementami struktury: historyczną zabudową i historyczną zielenią – starodrzew i elementy zieleni komponowanej,
- obowiązuje wymóg kontynuowania tradycji miejsca poprzez zachowanie tradycyjnych zasad kształtowania przestrzeni, architektury i jej otoczenia przyrodniczego; kontynuowania tradycji budowlanej poprzez utrzymanie (w przypadku modernizacji) i stosowanie (w przypadku przebudowy i rozbudowy) zasad kształtowania tradycyjnej bryły i form nawiązujących do form tradycyjnych w regionie oraz poprzez stosowanie tradycyjnych materiałów budowlanych,
- dopuszcza się lokalizację nowej zabudowy w historycznych zespołach pod warunkiem zharmonizowania z istniejącą zabudową o wartościach historycznych,

W zapisach dotyczących obiektów o wybitnych wartościach kulturowych (ujętych w gminnej ewidencji zabytków) należy uwzględnić następujące zasady ochrony konserwatorskiej:

- przedmiotem ochrony są historyczne: bryła i kształt dachu, dyspozycja ścian zewnętrznych, kształt i podziały stolarki okiennej i drzwiowej, detal architektoniczny.

⁷³ http://www.biuletyn.net/nt-bin/_private/sadlinki/2753.pdf [strona Urzędu Gminy Sadlinki, 8.10.2019 r.];

Program Opieki zgodny jest z zapisami „*Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Sadlinki*”.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy

5.2.1. Zarys historii gminy

Obszar Gminy Sadlinki został zasiedlony przez człowieka znacznie później niż okoliczne gminy np. Gardeja czy Kwidzyn. Na podstawie analizy nielicznych stanowisk archeologicznych można stwierdzić, że tereny te były jedynie penetrowane przez człowieka w okresie późnolateńskim i wczesnośredniowiecznym.

Od drugiej połowy X wieku do XII stulecia przypadał największy rozwój wczesnośredniowiecznego osadnictwa słowiańskiego, na obszarze Dolnego Powiśla. Na wschodniej krawędzi Wisły i Nogatu od ujścia Osy aż po Żuławy funkcjonowało wiele grodzisk⁷⁴. Według niektórych publikacji⁷⁵ w Sadlinkach we wczesnym średniowieczu istniał niewielki gród obronny. Brak jednak potwierdzenia tych informacji w źródłach czy też badaniach archeologicznych.

Od wczesnego średniowiecza historia gminy Sadlinki związana była historią sąsiedniego miasta - Kwidzyna.

W początkach średniowiecza gospodarka i kultura na tych terenach były nieco opóźniona w porównaniu z rozwojem gospodarczym i społecznym państw sąsiednich. Stwarzało to dogodne warunki ekspansji polityczno-militarnej⁷⁶ oraz religijnej. Od czasów powstania państwa Mieszka I i jego chrystianizacji Polacy dążyli do podboju terenów położonych na wschód od Wisły, a zajmowanych przez plemiona pruskie. Pierwszymi misjonarzami na terenie Prus był św. Wojciech, a po nim św. Brunon z Kwerfurtu. Obydwie wyprawy zakończyły się śmiercią misjonarzy. Dopiero w XII w. książęta polscy podjęli ponownie inicjatywę podboju Prus⁷⁷. Krucjata prowadzona przez Bolesława IV Kędzierzawego w 1147 r. doprowadziła do uznania zwierzchności polskiej przez część Prusów. Ale reakcja pogańska i klęska wyprawy polskiej w 1166 r. położyły kres zwierzchności polskiej.⁷⁸ Stworzyło to odpowiednie warunki do aneksji przez Prusów pewnej części ziem, a tym samym chyba także najbliższych okolic Kwidzyna. Zajęcie bliżej nieokreślonych obszarów miało raczej charakter nie tyle etniczny, co polityczny, chociaż nie wyklucza się stałego osadnictwa pruskiego, o czym świadczą nazwy wielu miejscowości. Dolne Powiśle, a tym samym okolice Kwidzyna wchodziły przypuszczalnie w skład Pomezanii. Najbliżej Kwidzyna położone były dwie włości: Resia (Prabuty) i Prezła (Przęsławek). Także Kwidzyn miał wchodzić w skład włości Resi.⁷⁹

W 1206 r. miejsce miała pokojowa misja cystersów z Łekna (Wielkopolska), osiągnęła ona znaczne sukcesy zwłaszcza wśród Pomezanów⁸⁰. Mnich z Łekna – Chrystian mianowany został w 1215 r. przez papieża biskupem Prus⁸¹.

W 1230 r. w okolicy dzisiejszego Torunia przybył pierwszy oddział krzyżacki, sprowadzony tu umową z 1225 r. przez Konrada Mazowieckiego w celu zajęcia terenów zamieszkałych przez Prusów. Zakon krzyżacki opanował w pierwszej kolejności ziemię chełmińską. W 1234 r. wyprawa

⁷⁴ Kwidzyn: z dziejów miasta i okolic, red. A. Wakar, Olsztyn 1982, s. 44;

⁷⁵ Tamże, s. 586 oraz: Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce, hasło: Nizina Kwidzyńska na przestrzeni wieków (ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju osadnictwa na prawie długoletniej dzierżawy), <http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=kwi&id=1> [strona Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, dostęp: 8.11.2019 r.];

⁷⁶ L. Kranz, J. Domasłowski, Katedra i zamek w Kwidzynie, Warszawa 1982, s. 6;

⁷⁷ Tamże, s. 22;

⁷⁸ K. Górski, Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego, Wrocław 1977, s. 21;

⁷⁹ Kwidzyn: z dziejów miasta i okolic ..., s. 47;

⁸⁰ L. Kranz, J. Domasłowski, Katedra i zamek w Kwidzynie..., s. 6;

⁸¹ K. Górski, Zakon Krzyżacki..., s. 23;

pod wodzą Hermana Balka wkroczyła do Pomezanii. Pierwsze umocnienia założono na ostrowie utworzonym przez główne ramie Wisły i Stary Nogat. Gród ten został nazwany Wyspą Panny Marii (po niem. Marienwerder)⁸². Następnie Krzyżacy przystąpili do dalszego podboju Pomezanii. Nowo założony gród przeniesiono na prawy, wyższy brzeg Wisły. Stąd połączone siły krzyżackie i polskie uderzyły na teren Resji, stanowiącej środkowozachodnią część Pomezanii. Zadali oni ciężką klęskę nad rzeką Dzierzgoń. Dzięki temu zwycięstwu w ręce Zakonu dostała się część Pomezanii położona w pobliżu Kwidzyna, na których to terenach rozpoczęto intensywną akcję osadniczą. Najstarsze umocnienia zwane później Małym Kwidzynem, Kwidzynkiem lub Castrum Quidin oraz okoliczne grunty wraz z innymi dochodami i uprawnieniami, nadał w 1236 r. Herman Balk potomkowi moźnej rodziny szlacheckiej z Saksonii – Dytrychowi z Dypenow. Ostateczny podbój Pomezanii nastąpił po przybyciu do Prus drugiej grupy krzyżowców⁸³.

Na mocy bulli z 1234 r. tereny opanowane przez Zakon Krzyżacki przeszły na własność Stolicy Apostolskiej, przez co znajdowały się pod jej bezpośrednią kościelną jurysdykcją. Zaś papież oddał je w wieczyste posiadanie zakonowi. Wprowadzono podział ziemi chełmińskiej i Prus na cztery diecezje. Obszar dzisiejszej gminy Sadlinki znalazł się w obrębie diecezji pomezkańskiej z siedzibą w Kwidzynie. W 1242 r. w wyniku pierwszego powstania pruskiego zburzono miasto Kwidzyn, które odrodziło się po objęciu biskupstwa pomezkańskiego przez Ernesta z Torgawy (1248-1260).

Okolice Kwidzyna były wielokrotnie terenem wypraw odwetowych ze strony Prusów. Podczas najazdów powstańców pruskich po 1260 r. miasto dwukrotnie burzono, ocalał jedynie gród biskupi. Dopiero po całkowitym uśmierzeniu zamieszek, drugi biskup pomezkański Albert (1260-1286) wzmacnił stolicę w Kwidzynie⁸⁴. Z czasem biskupstwa pruskie uznały zwierzchnictwo Zakonu Krzyżackiego.

Po bitwie pod Grunwaldem biskup pomezkański Jan II (1409-1427) złożył przysięgę wierności królowi polskiemu i oddał mu miasto. W 1414 r., gdy na nowo wybuchła wojna, miasto przeszło w ręce Krzyżaków.

W marcu 1440 r. powstał w Kwidzynie Związek Pruski, który dążył do uzyskania wpływu na rządy w państwie krzyżackim i przywilejów stanowych, podobnych do posiadanych przez szlachtę i mieszczaństwo w krajach sąsiednich. W wyniku braku porozumienia z Zakonem Krzyżackim w 1454 r. Związek Pruski wypowiedział Zakonowi posłuszeństwo, w wyniku czego wybuchła wojna trzynastoletnia, w którą zaangażowana była także Polska, walcząca po stronie Związku Pruskiego. Kwidzyn był parokrotnie oblegany i niszczone przez wojska polskie. Na mocy II pokoju toruńskiego (1466 r.) dominium biskupów pomezkańskich pozostało w granicach państwa zakonnego. Pełnili oni jednocześnie jurysdykcję w tej części swej diecezji, która znalazła się w granicach Prus Królewskich⁸⁵.

Prusy Krzyżackie przeżywały na przełomie XV/XVI w. głęboki regres. Sytuacji tej nie zmieniły postępujące reformy administracyjne. W 1506 r. wielki mistrz Fryderyk Saski podzielił obszar swego państwa na pięć okręgów wojskowych, zrywając z dawnymi podziałami na komturstwa i dominie biskupie. Podział ten, który miał być pomocny w wypadku wojny, likwidował odrębności militarno-administracyjne biskupstwa pomezkańskiego. Sekularyzacja Prus postępowała za rządów Albrechta Hohenzollerna. Głównym celem polityki nowego przywódcy Krzyżaków było zniesienie postanowień traktatu toruńskiego. Z tego powodu doszło ostatecznie do wojny polsko-krzyżackiej. Wojska polskie wkroczyły do Pomezanii. W marcu 1520 r. poddał się Kwidzyn, a biskup Hiob von Dobeneck (1501-1521) złożył przysięgę wierności królowi polskiemu.

⁸² L. Kranz, J. Domasłowski, Katedra i zamek w Kwidzynie..., s. 7;

⁸³ *Tamże*, s. 8.

⁸⁴ L. Kranz, J. Domasłowski, Katedra i zamek w Kwidzynie..., s. 10.

⁸⁵ *Tamże*, s. 12.

Jednocześnie w Prusach trwały przygotowania do sekularyzacji Zakon. W 1525 r. podpisano układ, zgodnie z którym Albrecht i jego następcy otrzymali w lenno ziemię Zakonu, przy czym powrócono do granic z 1466 r. Zagwarantowano także protekcję dla praw Kościoła katolickiego w Prusach. Sekularyzacja nie napotkała oporu ze strony Kościoła w Prusach ani ze strony Krzyżaków. Biskupstwo pomezzańskie objął w 1523 r. protegowany Albrechta – Erhard von Queiss. Diecezję zniesiono w 1587 r.⁸⁶

Wojny szwedzkie toczone się od 1563 do połowy XVII w. nie oszczędziły terenów dzisiejszej gminy Sadlinki, jak również sąsiednich gmin, a także samego Kwidzyna. Miasto było oblegane dwukrotnie: w 1628 r. przez Gustawa Adolfa i w 1659 r. przez Karola Gustawa⁸⁷, okoliczne wsie grabione i palone m.in. Bronisławowo, Kaniczki, Rusinowo, w wyniku czego znacznie spadła liczba osadników.

Od początku XVIII w. miasto i jego okolice weszły w skład nowego Królestwa Prus. W wyniku I rozbioru Polski w 1772 r. ustanowiono regencję obejmującą w swym okręgu ziemie polskie oraz część dawnych Prus Książęcych.

W 2 poł. XIX w. ukształtował się podział istniejący w zasadzie do dziś w zakresie produkcji rolnej. Specyfika gruntów wsi Białki, Olszanica, Sadlinki, Karpiny, Bronisławowo oraz Okrągła Łąka doprowadziła do rozwoju na tym obszarze produkcji zwierzęcej z przewagą hodowli bydła oraz koni. Na wschodnich i zachodnich obrzeżach doliny Starego Nogatu, na gruntach piaszczystych na wschodzie i gliniastych na zachodzie, dominowała produkcja rolna. Ten podział produkcji odcisnął swe piętno na typach zabudowy mieszkalno-gospodarczej. Cała zabudowa mieszkalna z okresu do ostatniej ćwierci XIX w. wznoszona była z drewna w konstrukcji wieńcowe. W 1 poł. XX w. budynki te zostały otynkowane. Podobną konstrukcję miały budynki inwentarskie, jednak w 1 ćw. XX w. zamieniono je na murowane. Pod koniec XIX w. lub na początku XX w. pojawiła się na tym terenie, obok tradycyjnych upraw (zbóż, buraków cukrowych, owoców, warzyw), nowa specjalizacja - uprawa tytoniu. W ślad za nią pojawiła się charakterystyczna zabudowa tj. suszarnie tytoniu.⁸⁸ Tytoń uprawiany był na tych terenach powszechnie - cała Nizina Kwidzińska uważana była za zagłębienie tytoniowe dla Prus Zachodnich. Dlatego też swoją siedzibę w Sadlinkach założyła spółka Westpreussischen Tabakengenossenschaft⁸⁹.

Po I wojnie światowej na Warmii, Mazurach i Powiślu, na mocy traktatu wersalskiego, w 1920 roku przeprowadzono Plebiscyt, w którym mieszkańcy tych terenów mieli wypowiedzieć się za przynależnością do Polski lub Prus Wschodnich. W wyniku przeprowadzonego głosowania tylko pięć wsi obejmujących obszar dzisiejszego Janowa: Bursztych, Janowo, Kramrowo, Nowe Lignowy i Małe Pólko przyłączono do Polski, pozostałe tereny włączone zostały do państwa niemieckiego. Po południowej stronie Rusinowa przebiegała granica, tam znajdowało się przejście graniczne i urząd celny. Wzdłuż południowej granicy, na linii Okrągła Łąka – Rusinowo, Niemcy zbudowali latem 1939 roku schrony bojowe, stanowiące część tzw. Pozycji Gardejskiej, osłaniające węzeł komunikacyjny w Kwidzynie i przeprawę na Wiśle⁹⁰. W wyniku ofensywy Armii Czerwonej w styczniu 1945 r. Sadlinki i okoliczne wsie zostały zajęte bez większych walk, jednak rabunki jakich dokonywali żołnierze radzieccy na własną rękę, jak i w sposób zorganizowany doprowadziły do znacznych strat na tych terenach. Wojska radzieckie przystąpiły do demontażu i wywiezienia infrastruktury kolejowej na odcinku Kwidzyn-Grudziądz, zajęły liczne gospodarstwa, skąd wywożono produkty rolne, bydło i maszyny⁹¹.

⁸⁶ *Tamże*, s. 13.

⁸⁷ *Tamże*, s. 13.

⁸⁸ Bernard Jesionowski, Gminna Ewidencja Zabytków, cz. 2 Karpiny, Rusinowo, Malbork 2006 (archiwum Urzędu Gminy w Sadlinkach).

⁸⁹ Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce, hasło: Sadlinki, <http://holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=531> [strona Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, dostęp: 8.11.2019 r.]

⁹⁰ C. Piotrowski, C. Markiel, Pozycja Gardejska - Odcinek zachodni, w: Forteca R.5, nr 1 (16) 2004, s. 26-29;

⁹¹ Sz. Słowiński, Prabuty Powiśle 1945-1956, Wejherowo 2019, s. 33-34;

Od 14 marca 1945 r. tereny te włączono do Okręgu Mazurskiego. 28 czerwca 1946 r. powiat kwidziński wraz z obszarem dzisiejszej gminy Sadlinki wszedł w skład województwa gdańskiego⁹². W wyniku reformy administracyjnej w 1975 r. zlikwidowano powiaty i obszar gminy znalazł się w województwie elbląskim⁹³. Od 1999 r. gmina Sadlinki należy do powiatu kwidzińskiego w województwie pomorskim⁹⁴.

5.2.2. Krajobraz kulturowy

Gmina Sadlinki znajduje się na pograniczu dwóch jednostek fizjograficznych: Pojezierza Iławskiego i Doliny Dolnej Wisły (Dolina Kwidzińska). Jednostki te kształtują się w układzie północ – południe, zaś granica między nimi przebiega wzdłuż granicy wysoczyzny biegnącej z północy od Ryjewa poprzez Kwidzyn i Sadlinki dalej na południe. Z tego też powodu gmina w części zachodniej i środkowej posiada krajobraz płaski, otwarty, ze zróżnicowaną roślinnością, charakterystyczny dla terenów nadrzecznych i zalewowych, zaś w części wschodniej krajobraz charakterystyczny dla Pojezierza Iławskiego – pagórkowaty, lesisty.

Ukształtowanie terenu części zachodniej i środkowej ma typowo antropogeniczne pochodzenie, dominuje tu krajobraz polderowy - na kompleks naturalnych form morfologicznych nałożony został zespół form antropogenicznych: wał wiślany, groble, kanały, rowy i nasadzenia zieleni (przydrożne, śródpolne, sady), pozostałe elementy krajobrazu kulturowego utworzone przez człowieka to architektura mieszkalna, gospodarcza i inwentarska oraz cmentarze. Pod względem gospodarczym jest to typowy krajobraz wiejski (rolniczy), charakterystyczne są mozaikowate uprawy polowe, użytki zielone (łąki, pastwiska i sady) ze zwartym i rozproszonym osadnictwem wiejskim.

W części wschodniej gminy wpływ działalności człowieka na ukształtowanie terenu jest znacznie mniejszy, ze względu na brak bezpośredniego zagrożenia powodziowego, a co za tym idzie konieczności regulacji rzek i tworzenia polderów. Pozostawiona została naturalna rzeźba terenu i znaczne obszary leśne.

Najbardziej charakterystycznymi dla panoramy gminy są wsie zlokalizowane na płaskim, otwartym terenie, w areale rolnym (rozłogi pól), bardzo często z przydomowymi sadami (najwięcej sadów występuję w Nebrowie Wielkim). Ze względu na specyficzny dla tego regionu charakter produkcji rolnej tj. uprawy tytoniu, kontynuowanej nieprzerwanie od końca XIX w. do chwili obecnej, cechą charakterystyczną krajobrazu ziemi sadlińskiej są plantacje tytoniu oraz związane z nimi budynki - suszarnie tytoniu. Kolejnym charakterystycznym elementem krajobrazu są wspomniane wcześniej kanały i rowy melioracyjne, przecinające 2/3 powierzchni gminy, m.in.: kanał Palemona, kanał Jajło, kanał Mszczuja, kanał Olszański (Świdnik), kanał Sadliński.

Historyczna sieć drożna jest zachowana w dobrym stopniu. Jednakże większość dróg pozbawiona została nasadzeń przydrożnych, w tym drzew owocowych. Zachowała się aleja jesionowa są przy drodze przez Bronisławowo i Olszanic, szpaler lipowy na krótkim odcinku przy drodze z Nebrowa Małego do Nebrowa Wielkiego, szczątkowo zachowana aleja klonowa oraz pojedyncze topole białe i klony rosnące wzdłuż drogi z Bronisławowa do Nebrowa Małego, szczątkowo zachowana aleja lipowa przy drodze z Grabówka do Grabowa. Układ komunikacyjny wzbogacony został o linię kolejową relacji Toruń Wschodni – Malbork (ze stacjami kolejowymi w Białkach, Sadlinkach i przystankiem kolejowym w Dziwnie) z 1883 r. oraz linię kolejki wąskotorowej z 1901 r.

⁹² Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 maja 1946 r. w sprawie tymczasowego podziału administracyjnego Ziemi Odzyskanych, Dz. U. z 1946 r., Nr 28, poz. 177;

⁹³ Ustawa z dnia 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym Państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych, Dz. U. z 1975 r., Nr 16, poz. 91;

⁹⁴ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa (Dz. U. Nr 96, poz. 603 ze zm.);

relacji Mareza – Rusinowo Wąskotorowe (stacje i przystanki kolejowe: Grabowo, Kaniczki Przystanek, Kaniczki, Wiśliny, Nebrowo Wielkie Przystanek, Nebrowo Wielkie, Nebrowo Małe, Stagendorf Hp., Glina, Rusinowo Wąskotorowe). Ta ostatnia, a wraz z nią stacje, została zamknięta w 1985 r., a w 1989 r. – rozebrana. W terenie nie można odnaleźć widocznych śladów przebiegu dawnego torowiska. Ponadto historycznymi elementami układu komunikacyjnego, które zachowały się do naszych czasów są mosty drogowe w Białkach i dwa w Sadlinkach, most nad przepustem w Bronisławowie oraz most kolejowy w Białkach.

Pierwsze pisemne wzmianki na temat miejscowości na terenie gminy Sadlinki pochodzą z okresu średniowiecza, jednak ich obecne układy przestrzenne powstały w dużej mierze z XVI w., co wiązało się z kolonizowaniem tych terenów przez osadników olęderskich sprowadzanych z Żuław. Późne proveniencje układów przestrzennych wynikają z częstych powodzi nawiedzających te tereny przez okres całego średniowiecza, powodujących wyludnianie się na długie lata miejscowości dotkniętych katastrofą i przekształcanie ich w pastwiska. Dopiero umiejętności sprowadzonych osadników olęderskich pozwoliły na wprowadzenie lepszej ochrony przeciwpowodziowej i pozyskanie większej powierzchni gruntu pod zabudowę i uprawy.

Wśród układów przestrzennych na tym obszarze dominują rzędówki, które zachowały czytelny układ siedlisk, pól i dróg. Wieś rzędowa to typ bardzo długiej wsi o zabudowie rozmieszczonej regularnie wzdłuż jedynej prostej drogi, po jednej lub obu jej stronach z polami w formie różnej wielkości pasów prostopadłych do drogi⁹⁵.

Do wsi o układzie rzędówki zaliczają się: Bronisławowo (1575 r. – kolonizacja olęderska), Glina (1576 r. – kolonizacja olęderska), Grabowo (1575 r. – kolonizacja olęderska), Kaniczki (1575 r. – kolonizacja olęderska), Nebrowo Wielkie wraz z Nebrowem Małym (1580 r. – kolonizacja olęderska), Okrągła Łąka wraz z Rusinowem, Olszanica (1575 r. – kolonizacja olęderska), Wiśliny (1580 r. – kolonizacja olęderska). Sadlinki wykształciły się z osad o układzie rzędówki oraz kolonii (1584 r. – kolonizacja olęderska). Białki powstały na bazie nieregularnie ukształtowanej osady, rozbudowującej się w oparciu o bliską lokalizację młyna i karczmy. Karpiny posiadają układ nieregularny.

Struktura dawnej sieci osadniczej powoli zanika w terenie, przyczyniły się do tego reformy agrarne z 2 połowy XIX w., parcelacje z okresu działania Pruskiej Komisji Kolonizacyjnej (1886-1918) i z lat 30-tych XX wieku, a także powojenna reforma rolna.

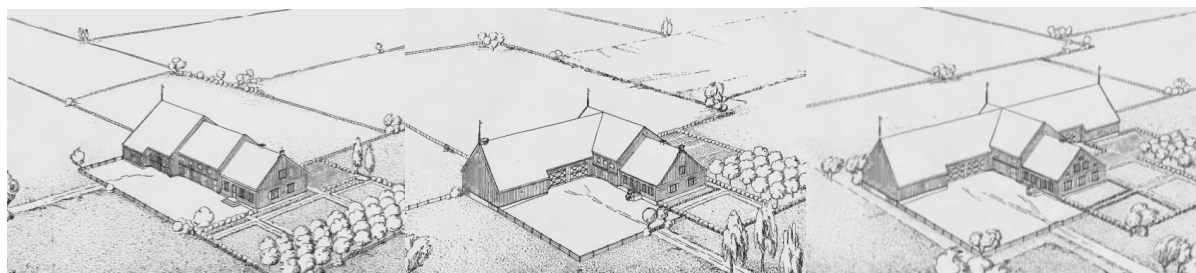
Ze względu na złożone procesy osadnicze budownictwo na terenie gminy Sadlinki wykazuje znaczną różnorodność. Zachowały się pojedyncze przykłady zabudowy po osadnikach olęderskich, charakteryzujące się umieszczeniem zabudowań na tzw. terpie. Zabudowania osadników olęderskich dzieliły się na kilka zasadniczych typów ze względu na układ zagród:

- zagrody wzdłużne, które posiadały przylegające do siebie szczytami, ustawione w jednej linii budynki: mieszkalny, inwentarski, gospodarczy;
- zagrody kątowe, gdzie do budynku obory prostopadle przylega z jednej strony stodoła,
- zagrody krzyżowe, w których do obory z dwóch stron przylegają dwie stodoły⁹⁶.

⁹⁵ W. Szolginia, Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich, Architektura i budownictwo, Warszawa, 1991, s. 427;

⁹⁶ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Budownictwo, źródło:

<http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=zul&id=8> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 8.11.2019 r.);

Typy zagród według O. Kloeppela⁹⁷: wzdłużna, kątowa i krzyżowa

W obrębie tych typów pojawiało się dużo rozmaitych odmian opartych na zredukowanych rozwiązaniach, np. budynki gospodarcze zostały zblokowane, natomiast dom pozostawiano wolnostojący, ewentualnie do domu przylegała jedynie obora.

Zabudowania tego typu spotkać możemy jeszcze w Bronisławowie, Glinie, Kaniczkach i Wiślinach. W Bronisławowie do zagród o cechach zagród olęderskich należały: zagroda nr 10 i nr 28. Z zagrody nr 10 zachował się wolnostojący dom podcieniowy z 1847 r. (podcień rozebrany w 1960 r.) w konstrukcji drewnianej (wieńcowo-zrębowej), wtórnie tynkowany, z drewnianymi szczytami, na wysokiej ceglano-kamiennej podmurówce, kryty dachem dwuspadowym (dachówka holenderka), w nadprożu drzwi wejściowych inskrypcja: „... BH Martin Willert BM/...1847 ..18ten...”. Obecnie dom jest mocno zaniedbany. Budynki gospodarcze są późniejsze, bo z ok. 1910 r. Zagroda nr 28 należała do typu wzdłużnego, składała się ze zblokowanego domu i budynku inwentarskiego – obecnie w ruinie. Dom był drewniany (wieńcowo-zrębowy), budynek gospodarczy z cegły, obydwa na kamiennie-ceglanej podmurówce, kryte dachem dwuspadowym, nad częścią mieszkalną eternit, nad częścią inwentarską – dachówka zakładkowa. We wsi Glina do zagród o cechach zagród olęderskich należały: zagroda nr 6 i nr 30. Dom z zagrody nr 6 wolnostojący z ok. 1860 r., w konstrukcji drewnianej (wieńcowo-zrębowej), wtórnie tynkowany, z drewnianymi szczytami, na wysokiej ceglano-kamiennej podmurówce, kryty dachem dwuspadowym (dawniej prawdopodobnie dachówka holenderka, obecnie eternit). Dom z zagrody nr 30 z ok. 1840 r. wzniesiony w konstrukcji drewnianej (wieńcowo-zrębowej), z ozdobnym olistwowaniem na narożach, na wysokiej ceglano-kamiennej podmurówce, kryty dachem dwuspadowym (dachówka holenderka). We wsi Kaniczki do niedawna znajdowały się dwie zagrody związane z osadnictwem olęderskim: nr 21 z 1757 r. oraz nr 31 z 2 poł. XIX w. Zagroda nr 21 przeniesiona została do Olenderskiego Parku Etnograficznego w Wielkiej Nieszawce (woj. kujawsko-pomorskie). Była to zagroda należąca do typu wzdłużnego, charakteryzującego się usytuowaniem w jednej linii budynków mieszkalnego, inwentarskiego i gospodarczego, przylegających do siebie szczytami. Dom we frontowej części posiada podcień, z datą „1751” wyrytą na belce. Zagroda nr 31 należała do typu rozproszonego, gdzie wszystkie budynki były wolnostojące. Z zagrody zachował się dom z ok. poł. XIX w. w konstrukcji drewnianej (wieńcowo-zrębowej), na narożach ozdobnie olistwowany, na wysokiej ceglano-kamiennej podmurówce, kryty dachem dwuspadowym (dawniej prawdopodobnie dachówka holenderka, obecnie eternit). W Wiślinach zachował się dom z zagrody nr 41 z około 1840 r., wolnostojący, w konstrukcji drewnianej (wieńcowo-zrębowej), na narożach ozdobnie olistwowany, na wysokiej ceglano-kamiennej podmurówce, kryty dachem dwuspadowym (dawniej prawdopodobnie dachówka holenderka, obecnie eternit).

Oprócz tego typu zabudowy na terenie gminy Sadlinki występują budynki o funkcji mieszkalnej, gospodarczej z czasów zaboru pruskiego i okresu międzywojennego. Wśród budynków mieszkalnych dominuje zabudowa z cegły – z elewacjami wykończonymi czerwoną cegłą licówką, bądź z elewacjami tynkowanymi. Są to przeważnie budynki na rzucie prostokąta, kryte wysokimi

⁹⁷ O. Kloeppel, Die bäuerliche Haus-, Hof und Siedlungsanlage im Weichsel-Nogat-Delta, s. 77 i 79;

dachami dwuspadowymi (dachówka esówka lub karpiówka), często na kamiennych fundamentach. Ciekawą grupę budynków stanowią domki robotnicze przy ul. Robotniczej w Sadlinkach usytuowane wokół owalnego placu, jednokondygnacyjne, kryte dachami dwuspadowymi, o identycznej formie architektonicznej, obecnie niektóre z nich zostały nieznacznie przebudowane, ale nadal zachowały swój historyczny charakter.

Najbardziej charakterystycznymi budynkami gospodarczymi na terenie gminy Sadlinki są suszarnie tytoniu, występują one w niemal każdej wsi na tym obszarze. Wzniesione są w konstrukcji drewniej, szkieletowej, kryte dachami dwuspadowymi o niskim kącie nachylenia połaci pokrytymi papą, z licznymi, wąskimi wrotami w ścianach wzdłużnych i szczytowych, służącymi do swobodnej wentylacji budynku oraz szerokimi wrotami w jednej ze ścian wzdłużnych (jedną, dwoma lub trzema parami), służącymi do wjazdu do wnętrza wozem, z którego rozładowywano liście tytoniu, nad wrotami ściany opierane były deskami w układzie poziomym, przestrzeń pomiędzy dolną krawędzią wrót a podwaliną również była opierzana deskami w układzie poziomym. Na dachach większości suszarni, na całej ich długości, wzdłuż kalenicy umieszczony był wywietrznik (w konstrukcji szkieletowej), kryty daszkiem dwuspadowym, opierany deskami w układzie żaluzjowym. Niektóre suszarnie posadowione są na podmurówkach ceglanych, niektóre na samych ceglach lub pustakach. Wewnątrz budynków znajduje się konstrukcja belkowa, do której przymocowywano druty z nanizanymi liśćmi tytoniu. W rzucie suszarnie posiadają wymiary: ściany wzdłużnej 8, 12 lub 16 m, ściany szczytowej 6-7,5 m. Istnienie suszarni tytoniu najbardziej zagrożone było w latach 70-tych XX w., kiedy to, ze względu na powszechną uprawę podrzędnych gatunków tytoniu, rejon ten odgórnie przewidziano do likwidacji, jedynie „z uwagi na włożone nakłady: wartość szklarni i suszarni oceniane na ok. 26 mln zł” wstrzymano się z podjęciem tej decyzji⁹⁸. Obecnie dużym zagrożeniem dla historycznych suszarni są nowoczesne technologie oferujące specjalistyczne urządzenia do suszenia tytoniu, ponieważ mogą przyczynić się do rezygnacji z tradycyjnych sposobów suszenia tytoniu. Związany pośrednio z uprawą tytoniu, a jednocześnie oryginalny w formie i funkcji, jest budynek usytuowany w rozwidleniu ulic Kwidzyńskiej i Grudziądzkiej – dawna siedziba, a jednocześnie magazyny tytoniu spółki Westpreussischen Tabakengenossenschaft z ok. 1915 r.

Ważnymi obiektami w historii gminy są obiekty użyteczności publicznej, należą do nich oprócz wyżej wymienionego budynku administracyjno-magazynowego przedwojennej spółki tytoniowej szkoła w Glinie (ok. 1920 r.), Kaniczkach (ok. 1930 r.), Karpinach (ok. 1910 r.), Okrągłej Łące (1910 r.), Olszanicy (ok. 1925 r.), Rusinowie (ok. 1925 r.) i Sadlinkach (ok. 1910 r.), budynek administracyjny dawnego Nadleśnictwa Białki (ok. 1895 r.), 2 dawne karczmy w Białkach (ok. 1890/1910 r.), Bronisławowie (ok. 1910 r.) i w Nebrowie Wielkim (ok. 1880/1910 r.), budynek urzędu celnego w Rusinowie (ok. 1920 r.). Budynek dworca kolejowego w Sadlinkach z ok. 1890 r. został niedawno rozebrany. Budynki szkół nie stanowią jednorodnej grupy pod względem architektonicznym, część z nich wzniesiona została jako niewielkie, parterowe budynki z poddaszami użytkowymi, z czerwonej cegły licówki, na kamiennej lub ceglanej podmurówce, kryte dachami dwuspadowymi pokrytymi karpiówką (Kaniczki, Karpiny, Rusinowo), szkoła w Glinie jest parterowa, przekryta dachem dwuspadowym, otynkowana, szkoła w Okrągłej Łące pod względem formy naśladuje domy podcieniowe, szkoła w Sadlinkach jest dwukondygnacyjna, otynkowana, z dachem czterospadowym, budynek szkoły w Olszanicy był pierwotnie parterowy, ale po wojnie został nadbudowany o jedną kondygnację. Budynek administracyjny dawnego Nadleśnictwa Białki jest dwukondygnacyjny, murowany z cegły, otynkowany, kryty papą, elewacje zdobione skromnym detalem w stylu klasycystycznym. Karczma w Białkach wzniesiona z czerwonej cegły licówki, złożona z dwóch brył: parterowej krytej dachem o niskim kącie nachylenia połaci i dostawionej do niej prostopadle dwukondygnacyjnej, krytej dachem o podobnym kącie nachylenia, elewacje zdobione

⁹⁸ M. Matusik, Próba typologii i regionalizacji rolnictwa na obszarze Dolnego Powiśla, w: Prace Geograficzne Nr 102, R. 1973, s. 52;

ceglanym detalem (gzymsem rolkowym i opaskami nad oknami). Karczma w Bronisławowie dwukondygnacyjna (druga kondygnacja w formie poddasza użytkowego), z dachem o niskim kącie nachylenia połaci, z dwoma ryzalitami (erkłami) w elewacji frontowej, wzniesiona z cegły licówki i prawdopodobnie wtórnie otynkowana od strony elewacji frontowej. Karczma w Nebrowie Wielkim wzniesiona w konstrukcji drewnianej (parter tynkowany), dwukondygnacyjna druga kondygnacja w formie poddasza użytkowego), z dachem o niskim kącie nachylenia połaci z erkłem na osi. Budynek urzędu celnego w Rusinowie trójkondygnacyjny (ostatnia kondygnacja w formie poddasza), murowany, kryty dachem dwuspadowym (dachówka holenderka), z niewielką, parterową dobudówką od strony południowej.

Z dawnych zespołów dworskich i folwarcznych występujących na terenie gminy tj. majątku Sadlinki, majątku Bogusz, dóbr rycerskich Rundewiese (Okrągła Łąka) i folwarku Keilhof, nie zachowało się niemalże nic. Na terenie dawnego majątku w Sadlinkach wzniesiony został około 1910 r. zespół budynków szkolnych (obecnie użytkowanych jako mieszkalne) przy ul. Szkolnej 1 i 2. W majątku Bogusz zachował się budynek chlewni (obecnie mieszkalno-gospodarczy), pozostałości dawnego browaru (Białki 38) oraz lipowa aleja dojazdowa. Z dóbr rycerskich Rundewiese w terenie zachował się jedynie układ drożny (dawna droga prowadząca do dworu na osi pn.-pd. oraz droga prowadząca na podwórze gospodarcze na osi wsch.-zach.), natomiast dwór, park, budynki gospodarcze oraz nasadzenia w alejach dojazdowych do dworu i na teren podwórza gospodarczego nie istnieją. W pobliżu miejsca lokalizacji dworu powstał współczesny budynek mieszkalny, natomiast w zachodniej części podwórza gospodarczego powstała zagroda. Układ przestrzenny folwarku Keilhof uległ całkowitemu zatarciu, nie zachował się żaden budynek ani towarzysząca im (być może) zieleń.

W niewielu zagrodach zachowała się historyczna zieleń przydomowa. Jednak nadal żywa jest tradycja uprawy sadów owocowych przy zagrodach, przy domach sadzone są różnego rodzaju drzewa liściaste, nie tylko owocowe, choć coraz częściej spotkać można obce krajobrazowi gminy Sadlinki świerki, żywotniki oraz jałowce odmian ozdobnych, czy inne rzadkie drzewa i krzewy iglaste. Sadzone tradycyjnie w pobliżu domów drzewa liściaste (najczęściej lipy, ale także dęby i jesiony) szybko znikają z krajobrazu wiejskiego gminy Sadlinki, drzewa nie są zastępowane nowymi nasadzeniami, ze względu brak kontynuacji tej tradycji.

Obiekty sakralne w gminie Sadlinki reprezentują trzy świątynie: kościół parafialny pw. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej w Nebrowie Wielkim – wpisany do rejestru zabytków, kaplica p.w. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Nebrowie Wielkim – wpisana do rejestru zabytków oraz kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Sadlinkach włączony do gminnej ewidencji zabytków. Kościół parafialny w Nebrowie Wielkim zbudowany został przez gminę ewangelicką w latach 1746-1747, przejęty przez katolików w 1946 r., wzniesiony został w stylu barokowym, z czerwonej cegły licówki, kaplica w Nebrowie Wielkim powstała w 1928 r. jako kościół katolicki, w stylu neobarokowym, murowana z cegły, otynkowana, z bogato zdobionym tympanonem, kościół parafialny w Sadlinkach wzniesiony został w 1930 r. przez gminę ewangelicką, po 1945 r. przejęty przez katolików, wzniesiony został w stylu eklektycznym (łączącym neogotycką, smukłą bryłę z formami neobarokowymi), odbudowany po pożarze w 1973 r., rozbudowany 1987 r. o salki katechetyczne, murowany z cegły, otynkowany.

Na terenie gminy zachowały się dawne cmentarze zarówno ewangelickie, katolickie i jeden menonickie. Cmentarze ewangelickie znajdują się w Białkach (XIX w.), Boguszu (XIX w.), Bronisławowie (XIX/XX w.), Grabowie (ok. 1860 r.), Kaniczkach (1 poł. XIX w.), dwa w Karpinach (ok. 1900 r. i 4 ćw. XIX w.), Nebrowie Wielkim (1 poł. XIX w.), Okrągłej Łące (ok. 1880 r.) – swoje pochówki mieli tu również menonicy, Olszanicy (ok. 1800 r.), przy ul. Leśniej w Sadlinkach (ok. 1900 r.). Cmentarzy menonicki zachował się w Okrągłej Łące (1800 r.). Z cmentarzy katolickich o zachowanych cechach historycznych wymienić należy cmentarz przy ul. Kwidzyńskiej w Sadlinkach (1912 r.) i Nebrowie Wielkim (1928 r.). Pomimo prowadzonych ostatnio działań mających na celu ich

uporządkowanie, nadal większość z nich jest zaniedbana. Cmentarze w Bronisławowie, Kaniczkach, Nebrowie Wielkim, Okrągłej Łące (menonicki) i Sadlinkach (katolicki) są uporządkowane, teren jest zadbane, usunięto samosiewy. Cmentarz katolicki w Sadlinkach jest nadal użytkowany, przez co na bieżąco jest porządkowany.

Rozwój gminy następował nie tylko w dziedzinie rolnictwa, ale również w dziedzinie techniki. Powstawały tu młyny, kuźnie, cegielnie, browary i zlewnie mleka. Do dziś zachowały się młyny, w tym wodny w Białkach-Boguszu oraz młyny motorowe w Białkach i w Nebrowie Wielkim, murowane kuźnie w Bronisławowie, Grabowie, Sadlinkach i dwie w Kaniczkach. Po epoce browarnictwa zachował się tylko jeden budynek dawnego browaru w Białkach-Boguszu – obecnie pełniący funkcję magazynową, wzniesiony został w konstrukcji kamiennej, pozbawiony więźby dachowej, przekryty został płaskim stropem żelbetowym. Z innych budynków pełniących funkcje przemysłowe zachował się zespół budynków cegielni w Sadlinkach oraz budynek zlewni mleka w Nebrowie Małym.

Pierwsza sieć energetyczna na terenie gminy założona została po 1923 r. – jej świadkami, ocalałymi do dziś, są transformatory w Karpinach, Okrągłej Łące, Wiślinach, Sadlinkach oraz dwa w Glinie, dwa w Kaniczkach i dwa w Nebrowie Wielkim.

Z zabytków hydrotechniki na uwagę zasługuje most z jazem na rzece Liwie (km 32+720) w Białkach-Boguszu wzniesiony w 1938 r. w konstrukcji betonowej.

Na terenie gminy znajdują się również umocnienia z 1939 r. osłaniające węzeł komunikacyjny w Kwidzynie i przeprawy na Wiśle, składające się z dwóch schronów bojowych w Okrągłej Łące i jednego w Rusinowie.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Sadlinki - kościół i kaplica w Nebrowie Wielkim - znajdują się w dobrym stanie technicznym, na bieżąco poddawane są konserwacji, pracom konserwatorskim i niezbędnym dla ich funkcjonowania robotom budowlanym.

Największe zagrożenia dotyczą obiektów zabytkowych włączonych do gminnej ewidencji zabytków ze względu na brak odpowiednich przepisów prawnych w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wynikający z przepisów ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane brak konieczności uzgodnienia z konserwatorem zabytków robót budowlanych podlegających zgłoszeniu oraz brak konieczności zgłoszenia niektórych robót budowlanych m.in. docieplenie w obiektach do 12 m, powoduje, że obiekty włączone do gminnej ewidencji zabytków, usytuowane poza obszarami wpisanymi do rejestru zabytków nie są w takich przypadkach objęte nadzorem konserwatorskim.

W bardzo złym stanie technicznym na terenie gminy znajdują się następujące obiekty włączone do Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Sadlinki:

a) zabudowa zabytkowa:

- Białki 62, budynek gospodarczo-magazynowy,
- Bronisławowo 26, suszarnia tytoniu – rozebrana,
- Bronisławowo 28, dom mieszkalno-gospodarczy (w ruinie),
- Bronisławowo 38, suszarnia tytoniu,
- Bronisławowo 5, budynek mieszkalno-gospodarczy,
- Bronisławowo 51, budynek mieszkalno-gospodarczy (nieużytkowany),
- Bronisławowo 51, suszarnia tytoniu (nieużytkowany),
- Grabowo 14, budynek mieszkalny,
- Kaniczki 14, budynek mieszkalny,
- Karpiny 23, suszarnia tytoniu – rozebrana,
- Karpiny 24, budynek mieszkalno-gospodarczy – skute tynki i detale architektoniczne pierwszej kondygnacji (detal w złym stanie technicznym pozostawiony został tylko w szczytach budynku),
- Karpiny 29, suszarnia tytoniu,
- Karpiny 43, suszarnia tytoniu,

- Nebrowo Małe 29/29A, budynek mieszkalny – częściowo ocieplony,
 - Nebrowo Małe 37, budynek gospodarczo - spichlerzowo – inwentarski,
 - Nebrowo Małe 7, budynek mieszkalny – częściowo ocieplony,
 - Nebrowo Wielkie 27, budynek mieszkalny (w ruinie),
 - Nebrowo Wielkie 35, budynek mieszkalny,
 - Okrągła Łąka 19, suszarnia tytoniu,
 - Olszanica 10, budynek mieszkalny,
 - Olszanica 21, budynek mieszkalno-gospodarczy,
 - Olszanica 21, suszarnia tytoniu,
 - Olszanica 25, budynek gospodarczy,
 - Olszanica 27, budynek gospodarczy (uszkodzona konstrukcja dachu),
 - Olszanica 28, suszarnia tytoniu,
 - Olszanica 29, budynek mieszkalno-gospodarczy (pół budynku ocieplono styropianem),
 - Olszanica 36, suszarnia tytoniu,
 - Olszanica 43, budynek mieszkalny (usunięto detal architektoniczny),
 - Olszanica 50, suszarnia tytoniu,
 - Olszanica 54, budynek mieszkalny,
 - Olszanica 55, budynek gospodarczy,
 - Rusinowo 15, suszarnia tytoniu,
 - Rusinowo 25, budynek gospodarczy (w ruinie),
 - Rusinowo 25, stodoła (w ruinie),
 - Sadlinki, ul. Kwidzyńska 18, kuźnia,
 - Sadlinki, ul. Robotnicza 25, budynek mieszkalny – uszkodzona konstrukcja (spękane ściany),
 - Wiśliny 43, budynek mieszkalny,
 - Wiśliny b. nr 3 (nr 23) – częściowo ocieplony,
- b) zieleń zabytkowa, cmentarze:
- cmentarz ewangelicki w Białkach – zaniedbana zieleń, bardzo dużo samosiewów, cmentarz zarośnięty, zaniedbany,
 - cmentarz ewangelicki w Białkach majątku Bogusz – zaniedbana zieleń, cmentarz zarośnięty krzewami i młodymi sosnami, zaniedbany,
 - cmentarz ewangelicki w Grabowie – zachowany starodrzewa, cmentarz porośnięty bylinami i małymi krzewami, zaniedbany,
 - cmentarz ewangelicki w Karpinach (Neu Mühlbach) – zaniedbana zieleń, cmentarz zarośnięty dużą ilością samosiewów (brzoza, dąb, topola), zaniedbany,
 - cmentarz ewangelicki w Karpinach (Treugenkohl) – zaniedbana zieleń, cmentarz zarośnięty dużą ilością samosiewów, zaniedbany,
 - cmentarz menonicki w Okrągłej Łące – brak zieleni komponowanej, uszkodzony grobowiec,
 - cmentarz ewangelicko-mennonicki w Olszanicy – gęsto zarośnięty krzewami lilaka, brak dostępu na teren cmentarza,
 - cmentarz ewangelicki w Sadlinkach – zaniedbana zieleń, cmentarz zarośnięty dużą ilością samosiewów, zaniedbany.

Gmina Sadlinki posiada bardzo dobrze zachowany historyczny krajobraz kulturowy. W sposób harmonijny łączą się tutaj walory środowiska naturalnego z przekształceniami antropogenicznymi, przez co obszar gminy odznacza się dużymi walorami krajobrazowymi.

Tereny najsilniej przekształcone antropogenicznie w pobliżu gminy to tereny przemysłowe – zakładów celulozowo-papierniczych IP w sąsiednim Kwidzynie. Zakłady te pośrednio wpływają na

obniżenie wartości krajobrazowych części północno-zachodniej gminy w okolicach wsi Grabowo, Olszanica i Kaniczki, chociaż ze względu na płaskie ukształtowanie terenu, kominy zakładów widoczne są także z dalszych części gminy. W Białkach widok na zakłady jest złagodzony ze względu na znajdującą się otulinę lasów od strony północnej wsi i znaczne różnice poziomu terenu powodujące przesłonięcie widoku na zakład.

Inne zjawiska o negatywnym charakterze to m.in. silna presja inwestycyjna, mająca bardzo duży wpływ na przekształcanie się krajobrazu kulturowego, objawiająca się zanikiem układów przestrzennych wsi, zagród, detali architektonicznych, proporcji budynków oraz zacieraniem charakterystycznych dla regionu układów zieleni (usuwanie zadrzewień śródpolnych, wzdłuż dróg oraz przydomowych). Negatywny wpływ na zachowanie historycznego krajobrazu kulturowego na terenie gminy ma, wręcz powszechne obecnie, stosowanie dachów czterospadowych na budynkach mieszkalnych, obcych tradycyjnemu budownictwu tego regionu. Negatywny wpływ na krajobraz może mieć również transformacja użytków zielonych w inne użytki rolne (grunty orne, sady), leśne lub osadnicze. Brak opieki nad cmentarzami może doprowadzić do ich zniszczenia i zanikania w krajobrazie. Negatywnym zjawiskiem jest usuwanie starodrzewia z terenu historycznych zagród bez wprowadzania nasadzeń zastępczych.

Duży wpływ na zacieranie swoistości i niepowtarzalności krajobrazu kulturowego ma stosowanie współczesnych, zbyt zindywidualizowanych form architektonicznych, a także brak harmonijnego wkomponowania zabudowy w istniejące walory krajobrazowe.

Należy dążyć do poprawy stanu technicznego budynków o wartościach historycznych i kulturowych poprzez prowadzenie prac remontowych, konserwatorskich, restauratorskich, a tam gdzie jest to niezbędne przez odtworzenia zniszczonych elementów budynków w celu integracji i scalenia zabytku, po uzyskaniu wymaganych przepisami prawa uzgodnień z właściwym miejscowo konserwatorem zabytków. Zespoły zieleni na dawnych cmentarzach oraz cmentarze należy uporządkować oraz poddać rewaloryzacji. Po zrealizowaniu niezbędnych prac porządkowych i rewaloryzacyjnych należy objąć stałą ochroną nieużytkowane cmentarze na terenie gminy.

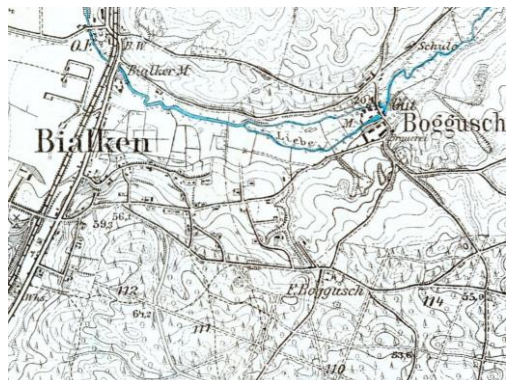
Ze względu na duże wartości krajobrazu kulturowego gminy Sadlinki jego ochronę należy zapewnić poprzez podjęcie następujących działań:

- nową zabudowę należy lokalizować w miejscach dawnych siedlisk z zachowaniem ich historycznych układów, w nowych lokalizacjach zabudowę należy sytuować i komponować zgodnie z ukształtowaniem terenu, kubatura i wysokość domów powinna być zbliżona do sąsiedniej historycznej zabudowy (jakkolwiek stylistyka architektoniczna budynków powinna być współczesna), należy przeciwdziałać powstawaniu zwartej zabudowy, ograniczać gabaryty budynków, należy stosować lokalne materiały budowlane (drewno, miejscowy kamień, ceramikę), a także stosować historyczną kolorystykę dachów i elewacji,
- przy wprowadzaniu nasadzeń należy stosować gatunki rodzime, nasadzenia powinny powstawać w formie sadów, ogrodów przydomowych i szpalerów wzdłuż dróg,
- należy uzupełniać historyczną zieleń przy drogach, w ogrodach, na cmentarzach oraz w parkach, zgodnie z występującymi tam gatunkami.

5.2.3. Zabytki nieruchome

A. Układy ruralistyczne i urbanistyczne

BIĄŁKI

Dawne nazwy: Hildebrandisdorf (1394), Hildebrandsdorf (1559), niem. Bialken, Weissenkrug.

Podstawowe dane historyczne: W 1394 r. biskup Jan zezwolił swojemu słudze Johanowi Lömanowi na zbudowanie młyna olejowego na rzece Liwie (Lybe) na terenie pomiędzy dzisiejszymi Białkami wzmiankowanymi w XIII w. pod nazwą *Hildbrandisdorf* a Sadlinkami. Za otrzymany przywilej zobowiązany był do tłoczenia oleju dla wszystkich dworów biskupich oraz do płacenia rocznego czynszu w wysokości siedmiu grzywn⁹⁹. W 1481 r. biskup Jan IV zezwolił Brosianowi (Ambrożemu) Neumarktowi na postawienie nad Liwą karczmy, w której prowadzono sprzedaż piwa gdańskiego i elbląskiego¹⁰⁰.

Po sekularyzacji zakonu krzyżackiego (1525 r.) Białki stały się osadą księżęcą. W 1559 r. Thomas Schmid otrzymał karczmę w Białkach wraz z 7 włókami ziemi na prawie chełmińskim¹⁰¹. Następnie karczma wraz z terenem w Białkach została sprzedana Rębowskiemu. W XVIII w. właścicielem osady był szlachcic Henryk von Groeben. Do Białek należały też 22 morgi ziemi zwanej Żuławkami. Następnie osadę przejęła pruska Kamera. W 1787 r., po wzięciu pod uprawę pastwisk i nieużytków, we wsi było 7 łąnów, na których gospodarowało 36 mieszkańców.

Szybszy rozwój Białek nastąpił po uwłaszczeniu prowadzonym przez administrację pruską w XIX w. W 1885 r. wieś zajmowała 450 ha i liczyła 312 mieszkańców. W 1939 r. było tu 175 gospodarstw domowych, w których mieszkało 438 osób.

Po drugiej wojnie światowej pierwszym sołtysiem został Apolinary Wierzbicki (1945-1948), następnie Julian Stasiewicz (1948-1968). W 1946 r. zorganizowano w Białkach czteroklasową szkołę podstawową. W 1970 r. wieś liczyła 455 mieszkańców.¹⁰²

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹⁰³.

Położenie: 6 km na południe od Kwidzyna. Przy drodze wojewódzkiej nr 532, przy trasie kolejowej Malbork – Kwidzyn – Grudziądz.

Układ historyczny: układ nieregularny.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny zachowany, zachowana historyczna zabudowa.

⁹⁹ H. Cramer, Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien, w: Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder, z. 15-18, Marienwerder 1885-1887, s. 146;

¹⁰⁰ Kwidzyn: z dziejów..., s. 238;

¹⁰¹ H. Cramer, op. cit, s. 335-336;

¹⁰² Kwidzyn: z dziejów..., s. 238;

¹⁰³ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

BRONISŁAWOWO

Dawne nazwy: Schenkenberge 1586, Schenkenberg 1611, Schinkenberg 1790, niem. Schinkenberg. Podstawowe dane historyczne: W średniowieczu teren ten należał do biskupstwa, brak jednak informacji o tym, w jaki sposób był zagospodarowany. Wieś wymieniana była na początku XVI w. – wchodziła w skład dóbr biskupich. Bronisławowo otrzymało przywilej lokacyjny w 1575 r., sprowadzeni zostali wówczas olędrzy i osadzeni na prawie emfiteutycznym (dziedzicznej dzierżawy)¹⁰⁴. Po sekularyzacji zakonu krzyżackiego wieś weszła w skład Prus Książęcych. W 1659 r. przeszła w ręce tajnego radcy elektora – Ulryka Dobrzeńskiego. W jego rodzinie pozostawała do 1719 r. Po zniszczeniach w czasie wojny północnej i klęskach powodzi w l. 1709-1711 powrócono do systemu wydzierżawiania działek olędom. W 1885 r. powierzchnia wsi wynosiła około 690 ha. Było tam 529 mieszkańców¹⁰⁵, 53 domy, 70 dymów, 360 mieszkańców, w tym: 346 ewangelików, 7 katolików, 7 Żydów.¹⁰⁶ Wchodziła w skład powiatu kwidzyńskiego Rejencji Kwidzyńskiej.

W 1889 r. powierzchnia wsi wynosiła 514 ha (w tym 118 roli ornej 149 łąk), we wsi była szkoła ewangelicka, stacja pocztowa w Rundewiese (Okrągłej Łące)¹⁰⁷.

W 1939 r. w Bronisławowie były 123 gospodarstwa domowe, w których mieszkały 583 osoby.

Po drugiej wojnie światowej pierwszym sołtysem był Michał Serafin, a po nim przez 25 lat Paweł Dyka. W l. 1955-1977 Bronisławowo było siedzibą Gromadzkiej Rady Narodowej. Funkcję przewodniczącego Prezydium GRN pełnił Marian Mendak. We wrześniu 1958 r. otwarta została czteroklasowa szkoła podstawowa. W 1970 r. wieś liczyła 507 mieszkańców.¹⁰⁸

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹⁰⁹.

Położenie: 14 km na południowy zachód od Kwidzyna. Przy drodze wojewódzkiej nr 611.

Układ historyczny: rzędówka.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmienny układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

¹⁰⁴ Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce, hasło: Bronisławowo, <http://holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=507> [strona Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, dostęp: 8.11.2019 r.];

¹⁰⁵ *Tamże*, s. 240;

¹⁰⁶ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa, 1889, t. X, s. 374;

¹⁰⁷ *Tamże*, s. 373-374;

¹⁰⁸ Kwidzyn: z dziejów..., s. 240;

¹⁰⁹ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

GLINA

Dawne nazwy: Stangendorf 1547, niem. Stangendorf.

Podstawowe dane historyczne: Pierwotna nazwa miejscowości sugeruje, że wieś mogła być lokowana przez Dytrycha Stango (Stangendorf - wieś Stangów), administratora dóbr biskupich do 1285 r. W 1575 r. na 30,5 łanach w Glinie osadzono olędrów na prawie emfiteutycznym, wówczas to wieś wyodrębniona została z Nebrowa. Zadaniem nowych osadników była budowa wałów przeciwpowodziowych oraz osuszenie terenu. W 1646 r. odnotowano tu Szkotów, którzy zajmowali się handlem obwoźnym. W 1719 r. były w Glinie dwie karczmy i 45 gospodarzy, którzy ze względu na żyzną glebę i wydajną uprawę mieli często nadziei mniejsze niż jeden łan. W 1788 r. chłopci z Gliny uzyskali ziemię w dziedziczne użytkowanie.¹¹⁰

W 1885 r. we wsi było 47 domów, 70 dymów, 417 mieszkańców, w tym: 76 katolików, 336 ewangelików i 5 osób innej wiary. W 1890 r. stacja pocztowa była w Rundewiese (Okrągłej Łące), parafia katolicka w Nowem, wieś miała 772 ha (w tym 534 roli ornej).¹¹¹

W 1939 r. wieś liczyła 334 mieszkańców i 93 gospodarstwa domowe. Po wyzwoleniu szkołę podstawową zorganizował Bolesław Paprocki. W 1970 r. żyło w Glinie 309 osób.¹¹²

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹¹³.

Położenie: 20 km na południowy zachód od Kwidzyna, około 1 km na wschód od prawego brzegu Wisły.

Układ historyczny: rzędówka.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmieniony układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

¹¹⁰ *Tamże*, s. 246-247;

¹¹¹ Słownik Geograficzny..., t. XI, s. 182;

¹¹² Kwidzyn: z dziejów..., s. 246-247;

¹¹³ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

GRABOWO

Dawne nazwy: Graben, Grabow 1386, Grabaw 1429, Grabau 1575, Grabowie 1711, Gross Grabau 1790, Grabowo 1881, niem. Gross Grabau.

Podstawowe dane historyczne: W XIII w. był nieużytkowany, według źródeł porośnięty grabami (od których pochodzi polska nazwa późniejszej wsi). Obszar ten od 1250 r. należał do dominium biskupów pomezzańskich. Z 1381 r. pochodzi informacja, że sołtysem Grabowa był Volkmar, co wskazuje na wcześniejszą lokację tej miejscowości¹¹⁴. W 1386 r. z dokumentu biskupa pomezńskiego Jana, w którym wyznaczył podział prac melioracyjnych między kapitułą a mieszkańcami wsi, wynika, że Grabowo leżało nad małym jeziorem zwanym Seniczchen¹¹⁵. W 1394 r. Grabowianie wraz z innymi mieszkańcami biskupiej żuławy zobowiązani zostali do prac przy wale w krzyżackim Wełczu. Powódzie często pustoszyły te tereny, jedna z największych miejsce miała za czasów biskupa Jana IV (l. 1479-1501); zniszczone zostały wówczas zabudowania, pola i pastwiska, w tym także w Grabowie. Jeszcze w 1540 r. obszar wsi wykorzystywany był jedynie na pastwiska. Dopiero w 1575 r. dzięki przybyciu ołędów, którzy wybudowali wały przeciwpowodziowe i osuszyli teren, osadnictwo mogło ponownie się rozwijać. Grabowo dodatkowo zyskiwało na bliskości przeprawy przez Wisłę. W 1715 r. kolejna wielka powódź przyczyniła się do zahamowania rozwoju wsi. W 1788 r. było tu 21 gospodarstw, a prawie sto lat później wieś miała powierzchnię 439 ha i 210 mieszkańców¹¹⁶.

W 1881 r. było to wieś włościańska, od strony Wisły osłonięta wałem przeciwpowodziowym, posiadała 1379 mórg ziemi, 54 budynków, domów mieszkalnych 21, katolików 24, ewangelików 201. Parafia i poczta Kwidzyn, szkoła w Grabówku.¹¹⁷

W 1939 r. w 43 gospodarstwach domowych mieszkały 202 osoby. Po drugiej wojnie światowej powstała w Grabowie gmina wiejska. Pierwszymi organizatorami miejscowej administracji byli: wójt Kazimierz Lipiński i sekretarz zarządu gminnego Feliks Maziarz. Kolejni wójtowie to: Aleksander Ciszkowski i Zbigniew Śniada. Od 1954 r. funkcję przewodniczącego Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej sprawował Tadeusz Piwowarski, a następnie Bolesław Burzawa. 31 grudnia 1958 r. gromadę Grabowo przyłączono do gromady Marezka. W latach 70-tych XX w. wybudowano tu w czynie społecznym wiejską świetlicę. W 1970 r. żyło w Grabowie 108 osób.¹¹⁸

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹¹⁹.

Położenie: 10 km na południowy zachód od Kwidzyna, około 1 km na wschód od prawego brzegu Wisły.

Układ historyczny: rzędówka, z koloniami po stronie zachodniej.

¹¹⁴ Kwidzyn: z dziejów..., s. 251;

¹¹⁵ H. Cramer, op cit, s. 129-130;

¹¹⁶ Kwidzyn: z dziejów..., s. 251;

¹¹⁷ Słownik Geograficzny ..., t. II, s. 785;

¹¹⁸ Kwidzyn: z dziejów..., s. 251;

¹¹⁹ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmienny układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

KANICZKI

Dawne nazwy: Kunczken 1378, Canitcz 1461, Konnitzky 1542, Canizken, Konitzken 1575, Kanitzken 1694, Kanitzke 1790, Kanicki 1882, niem. Kanitzken, Kunkenau.

Podstawowe dane historyczne: Obszar dzisiejszych Kaniczek i Olszanicy oddzielał niegdyś Stary Nogat, którego śladem było w XIV w. jezioro Seniczchen¹²⁰. Nazwa wsi prawdopodobnie pochodzi od nazwy jeziora. Cała okolica od 1250 r. należała do dominium biskupstwa pomezńskiego. W 1378 r. kapituła nadała Piotrowi Staroście w celu lokacji wieś Kunczken z dwudziestoma ogrodami, każdy po trzy morgi. Dwa z nich były wolne od czynszu i służby. Pozostałe ogrody obowiązywał roczny czynsz w wysokości czterech skojców z ogrodu oraz robocizna według potrzeby na własny koszt, z wyjątkiem pracy przy sianokosach, wykonywanej według starego zwyczaju. W wyniku zniszczeń wojennych i powodzi w XVI w. Kaniczki przynajmniej częściowo opustoszały. W 1542 r. były tu tylko dwa gospodarstwa należące do Krótkiego i Bartlińskiego. Resztę areału wsi traktowano jako pastwiska. Ze względu na częste powodzie niszczące te tereny książę Albrecht Fryderyk osadził na 40 łanach olędrów, w zamian za obowiązek budowy wałów przeciwpowodziowych i osuszenia terenu. W 1575 r. chłopci zagospodarowali tylko 37 łanów i dziesięć mórg. Duże straty wyrządziły dwa wielkie wylewy Wisły w latach 1672 i 1717, ale powierzchnia uprawna nie wynosiła mniej niż 34 łany. Ponieważ olędrzy mieli kontrakty długoterminowe, to w 1788 r. uzyskali prawo do dziedzicznego użytkowania ziemi, a w okresie reform uwłaszczeniowych zostali uwłaszczeni w pierwszej kolejności. W 1885 r. na 783 ha mieszkało 511 osób. Zmiana nazwy wsi na Kunkenau nastąpiła w 1938 r. Rok później wieś liczyła 97 gospodarstw domowych, w których mieszkały 372 osoby¹²¹.

W 1882 r. wieś miała 2552 morgi powierzchni, 148 budynków, 52 domy, we wsi mieszkało 85 katolików, 409 ewangelików, we wsi była szkoła, parafia i poczta w Nowem.¹²²

Już 19 czerwca 1945 r. powstała tu jedna z pierwszych szkół podstawowych w powiecie kwidzińskim. W l. 1962-1965 wzmocniono korpus przeciwpowodziowy wału nadwiślańskiego na odcinku wsi Kaniczki. 29 sierpnia 1965 r. oddano do użytku nowy budynek szkolny. W 1970 r. było tu 347 mieszkańców.¹²³

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzińskiego, województwa pomorskiego¹²⁴.

Położenie: 12 km na południowy zachód od Kwidzyna, na prawym brzegu Wisły.

Układ historyczny: rzędówka bagienna.

¹²⁰ Wzmiankowane w źródłach z 1396 r., za: H. Cramer, op. cit., s. 130;

¹²¹ *Tamże*, s. 256 – 258;

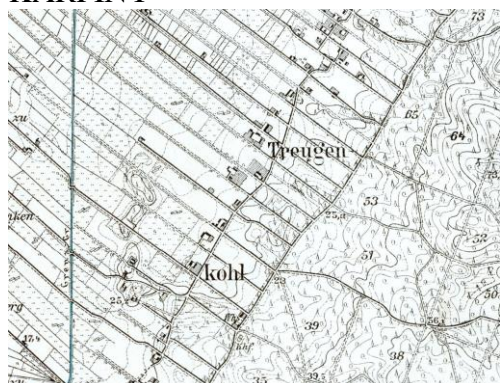
¹²² Słownik Geograficzny ..., t. III, s. 803;

¹²³ Kwidzyn: z dziejów..., s. 256 - 258;

¹²⁴ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmieniony układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

KARPINY

Dawne nazwy: Treugenkohl (1587), Treuekohl (1790), niem. Treugenkohl.

Podstawowe dane historyczne: Pod koniec XVI w. miejscowość nazywano Polską Wsią. Po przybyciu kolonistów z Turyngii w XVII w. wieś przemianowano na Treugenkohl. Po zaprowadzeniu ordynku wałowego w 1755 r. Karpiny były zobowiązane stawić ośmiu chłopów jako straż nadwiślańską w Wiślinie. Z powodu znacznej odległości nie potrzebowali dowozić sprzętu przeciwpowodziowego.¹²⁵

W 1892 r. powierzchnia wsi wynosiła 359 ha powierzchni (w tym 180 ha roli ornej, 7 ha łąk, 4 ha lasu), 53 domy, 60 dymów, liczyła 290 mieszkańców (w tym 279 ewangelików, 6 katolików, 5 Żydów), we wsi była szkoła ewangelicka, stacja pocztowa w Sadlinkach, parafia katolicka w Kwidzynie.¹²⁶

W 1939 r. w Karpinach było 316 mieszkańców, którzy zajmowali 87 gospodarstw domowych. Po drugiej wojnie światowej wieś nazwano Karpiny. W 1970 r. do czteroklasowej szkoły podstawowej uczęszczało 29 uczniów. W tymże roku w Karpinach żyło 312 osób.¹²⁷

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹²⁸.

Położenie: 12 km na południe od Kwidzyna.

Układ historyczny: zabudowa rozproszona o nieregularnym układzie przestrzennym.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny wywodzi się z rzędówki, obecnie mocno zniekształcona. Zachowana zabudowa historyczna.

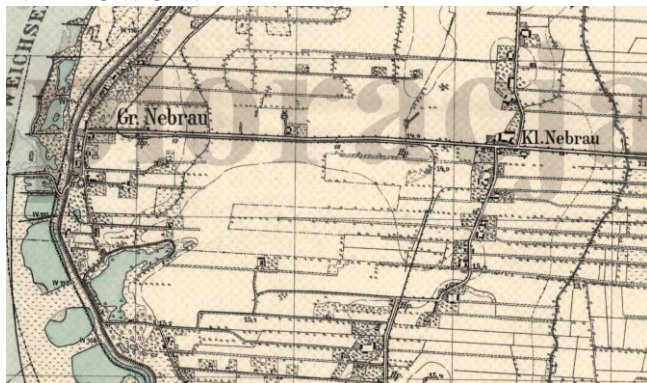
¹²⁵ Tamże, s. 258;

¹²⁶ Słownik Geograficzny ..., t. XII, s. 473;

¹²⁷ Kwidzyn: z dziejów..., s. 258;

¹²⁸ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

NEBROWO WIELKIE i NEBROWO MAŁE

Dawne nazwy: Nebrowo Wielkie – Ebere 1303, Nebrau (1375), Nebrow, Nebraw (1396), Nebra (1406), Nebrow (1505), Nebraw (1547), Nebrau (1699), Gross Nebrau, (1752), Nebrowo Wielkie (1885), niem. Gross Nebrau;

Nebrowo Małe – Klein Nebrau (1684), Nebrowo Małe (1885), niem. Klein Nebrau.

Podstawowe dane historyczne: Od 1250 r. obszar dzisiejszych wsi Nebrowo Wielki i Małe wchodził w skład dominium biskupstwa pomezańskiego. W 1303 r. w źródłach występuje niejaki Johannes de Ebere jako świadek, którego miejsce pochodzenia związane było z Nebrowem bądź z Ostrowitem¹²⁹. W 1396 r. biskup pomezański Jan wydzierżawił mieszkańcom wsi 4 włóki łąk nebrowskich za czynsz roczny w wysokości 150 buszteli jęczmienia¹³⁰. Pod koniec XIII w. Nebrowo mogło należeć do dwóch braci Fryderyka i Jana z Nawry pod Toruniem (zwanej wtedy Neber lub Eber). W 1361 r. wielki mistrz krzyżacki Winrich von Kniprode rozstrzygnął spór o Nebrowo między jakimś Eberleinem i zapewne biskupstwem. Wieś, posiadająca prawo magdeburskie, pozostawała wówczas w rękach rycerzy z Nawry. Nebrowo było w tym czasie lokalnym ośrodkiem handlowym, podobnie jak sąsiednie Wiśliny. W 1373 r. sołtysem był Jan, a rektorem kościoła w 1393 r. Mikołaj, co przemawia za wcześniejszym powstaniem parafii. Ślady dawnego kościoła odkryto w 1799 r. na starym cmentarzu pomiędzy Wielkim a Małym Nebrowem. Na początku 1421 r. miejsce miało katastrofalną w skutkach powódź, która zalała wiele wsi łącznie z Nebrowem. Do zahamowania rozwoju wsi przyczyniły się dodatkowo późniejsze długotrwałe upały, które wyrządziły poważne szkody w zasiewach. W 1435 r. w Nebrowie stacjonowały wojska krzyżackie, mające za zadanie bronić przeprawy pod Nowem na wypadek ataku husytów. Wyprawę husycką opisał w 1445 r. nebrowski proboszcz Konrad Bitschin. Na początku wojny trzynastoletniej, we wrześniu 1454 r., Jan Szczekociński, polski starosta z Grudziądza, zobowiązał sołtysów żuławskich i ich rajców (w tym również z Nebrowa) do odbudowy wsi. Powódzie w l. 1480-1501 i wojna polsko-krzyżacka w l. 1519-1521 spowodowało całkowity upadek Nebrowa. W 1547 r. książę Albrecht wystawił nebrowianom przywilej na prawie chełmińskim na 43 łany, ale z obowiązkiem naprawy wałów. Z ruiny gospodarczej wieś dźwigała się powoli, lecz systematycznie. W 1580 r. 21 menonitów otrzymało kontrakt osadniczy na 45 włók¹³¹.

W 1590 r. wzniesiono nowy kościół na miejscu starego, ten z kolei spalił się w 1624 r. Kolejna świątynia została rozebrana w 1746 r. ze względu na swój katastrofalny stan, w jej miejscu gmina ewangelicka wybudowała w latach 1747-1749 obecny kościół p.w. Matki Bożej Królowej Korony Polski¹³².

¹²⁹ M. Perlbach, Pommerlisches Urkundenbuch, Danzig 1882, s. 546;

¹³⁰ H. Cramer, op. cit., s. 150;

¹³¹ Katalog osadnictwa..., hasło: Nebrowo Wielkie, <http://holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=522> [strona Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, dostęp: 8.11.2019 r.];

¹³² Słownik Geograficzny..., t. VI, s. 944;

W 1624 r. wyodrębniła się osada Nebrowo Małe. Pastorzy gminy nebrowskiej głosili kazania po polsku aż do lat 30-tych XIX w. Również dzieci uczyli w tym języku. Wcześniej oczynszowani chłopi otrzymali ziemię w dożywotnie użytkowanie w 1788 r. Wówczas w Nebrowie Wielkim były 23 gospodarstwa, a w Nebrowie Małym znajdowało się 17 gospodarstw. W 1910 r. mieszkały tu 202 osoby, w Nebrowie Wielkim było 395 osób.¹³³

W 1885 r. obszar Nebrowa Wielkiego miał 1735,97 mórg magdeburskich, we wsi były 73 budynki, w tym 27 domów, 262 mieszkańców, 39 katolików, 221 ewangelików. Stacja pocztowa w Rundewiese (Okraęta Łąka), parafia katolicka w Nowem, szkoła i parafia ewangelicka w miejscu.¹³⁴

Nebrowo Małe w 1885 r. miało 1548,8 mórg obszaru, 86 budynków, 22 domy, 247 mieszkańców, 12 katolików, 235 ewangelików. Szkoła ewangelicka w miejscu, stacja pocztowa i parafia katolicka w Nowem, parafia ewangelicka w Nebrowie Wielkim.¹³⁵

W 1939 r. liczba mieszkańców wynosiła 321, zajmowali oni 93 gospodarstwa domowe. W tymże roku w Nebrowie Małym było 48 gospodarstw domowych i 226 mieszkańców.

W 1945 r. utworzono w Nebrowie Wielkim gminę wiejską. Pierwszym wójtem był Franciszek Kocznur, a sekretarzem zarządu gminnego – Aleksander Klusek. Kolejnymi wójtami byli: Władysław Barczykowski, Józef Piotrowski i Władysław Słysz. Przewodniczącym GRN był Piotr Jurczyk. Od 1954 r. Nebrowo Wielkie było siedzibą Gromadzkiej Rady Narodowej. Funkcje przewodniczących Prezydium GRN pełnili w kolejności: Antoni Królikowski, Jan Kwiatkowski, Roman Domozych i Stanisław Gałczyński. 1 stycznia 1973 r. gromadę Nebrowo Wielkie włączono do gminy Sadlinki.

Od 1945 r. działa w Nebrowie Wielkim szkoła podstawowa. W roku szkolnym 1960/1961 było tu 119 uczniów i czterech nauczycieli. W ramach czynów społecznych we wsi wybudowano świetlicę i remizę strażacką, założono też wodociąg.

W 1974 r. w Nebrowie Wielkim oprócz szkoły podstawowej działał ośrodek kultury, biblioteka publiczna i klub „Ruchu”. W 1970 r. wieś liczyła 368 mieszkańców. W 1961 r. w Nebrowie Małym powstała RSP „Nebrowianka”.

W 1970 r. wieś liczyła 239 mieszkańców.¹³⁶

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹³⁷.

Położenie: 17 km na południowy zachód od Kwidzyna. Na prawym brzegu Wisły. Nebrowo Małe oddalone od Nebrowa Wielkiego o 2 km na wschód.

Układ historyczny: Nebrowo Wielkie i Nebrowo Małe – rzędówka.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: w obu wsiach układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmienny układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

¹³³ Kwidzyn: z dziejów..., *Tamże*, s. 270-272;

¹³⁴ Słownik Geograficzny..., t. VI, s. 944;

¹³⁵ *Tamże*, t. VI, s. 944;

¹³⁶ Kwidzyn: z dziejów..., s. 270-272;

¹³⁷ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

OKRĄGŁA ŁĄKA

Dawne nazwy: runde Wiese (1586), Rundewiese (1605), Okrongulalonka (1618), Rundewiese (1632), niem. Rundewiese.

Podstawowe dane historyczne: Około 1581 r. część wsi Rusinowo zaczęto nazywać Okrągłą Łąką. Później, w XVIII w., rozwinął się tu folwark szlachecki Kilowo.¹³⁸

W 1868 r. we wsi było 87 budynków, 52 domy, 375 mieszkańców, 19 katolików, 356 ewangelików. W 1885 r. wieś miała 273 ha powierzchni (w tym 5 ha lasu, 81 łąk, 99 roli ornej), 53 domy, 60 dymów, 327 mieszkańców, w tym 319 ewangelików, na obszarze wsi występowały pokłady torfowe, mieszkańcy zajmowali się uprawą tytoniu, we wsi była agentura pocztowa, parafia katolicka w Mokrem (filia Wołcz). We wsi była 2-klasowa szkoła ewangelicka, liczyła 132 dzieci. Nazwę Ryundewiese nosiły też dobra rycerskie folwarkiem Reutersrode o powierzchni 741 ha (w tym 153 ha lasu, 216 ha łąk, 324 roli). W 1868 r. były tam 33 budynki, 13 domów, 345 mieszkańców, 29 katolików, 310 ewangelików. W 1885 r. 37 domów, 51 dymów, 282 mieszkańców, 9 katolików, 253 ewangelików.¹³⁹

W 1939 r. w Okrągłej Łące było 567 mieszkańców, którzy zajmowali 134 gospodarstwa domowe.

Pierwszym sołtysiem po drugiej wojnie światowej był Stanisław Jankiewicz, osadnik z Legionowa. W roku szkolnym 1960/1961 do miejscowej siedmioklasowej szkoły uczęszczało 115 uczniów, pracowało tu czterech nauczycieli.

W 1970 r. w Okrągłej Łące żyło 400 osób. W tymże roku działały tu: ośmioklasowa szkoła podstawowa, licząca pięciu nauczycieli i 102 dzieci, wiejska świetlica i klub „Ruchu”.¹⁴⁰

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzińskiego, województwa pomorskiego¹⁴¹.

Położenie: 17 km na południowy zachód od Kwidzyna. Przy drodze wojewódzkiej nr 611.

Układ historyczny: rzędówka z koloniami.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny wywodzi się z rzędówki (kolonijnej) obecnie zniekształconej. Zachowana zabudowa historyczna.

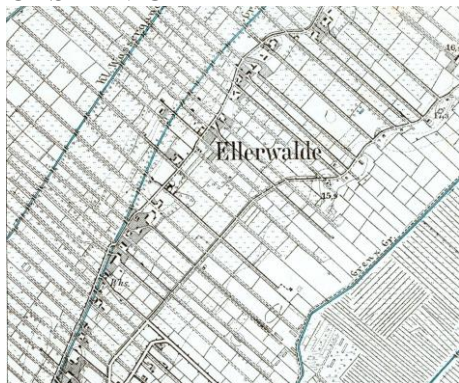
¹³⁸ Katalog zabytków osadnictwa ..., hasło: Okrągła Łąka, <http://holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=525> [strona Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, dostęp: 8.11.2019 r.]; ;

¹³⁹ Słownik Geograficzny..., t. X, s. 13;

¹⁴⁰ Kwidzyn: z dziejów..., s. 275;

¹⁴¹ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

OLSZANICA

Dawne nazwy: Orglik (1575), Orlik (1586), Ellerwalde (1790), niem. Ellerwalde.

Podstawowe dane historyczne: Przywilej lokacyjny otrzymała w 1575 r., zasiedlona została wówczas przez 21 menonitów na 54 włóckach, otrzymali oni kontrakt na 30 lat, w tym 6 lat wolnizny¹⁴².

W 1939 r. 129 gospodarstw domowych zamieszkiwało 605 osób. Po 1945 r. życie szybko wróciło tu do normy, w czym nie miała zasługa sołtysów: Antoniego Chmury (1945-1950) i Zygmunta Pomianowskiego (1950-1972). W roku szkolnym 1960/1961 w szkole podstawowej pracowało czterech nauczycieli, było tu 123 uczniów.

W 1970 roku w Olszanicy mieszkało 506 osób.¹⁴³

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹⁴⁴.

Położenie: 11 km na południowy zachód od Kwidzyna.

Układ historyczny: rzędówka bagienna.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmieniony układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

RUSINOWO

Dawne nazwy: Reussenau (1334), Russenow (1365), Russenau (1375), Russenow (1414), Russynow (1565), Russenow (1586), Reussenau (1607), Russenau (1790), Rusinowo (1889), niem. Russenau.

Podstawowe dane historyczne: W drugiej połowie XIII w. miejscowość weszła w skład dominium biskupiego. W miarę zagospodarowywania żuławy kapituła pomezkańska zgłosiła pretensje do udziału w jej podziale. Dokonano go w 1344 r. Kapituła uzyskała między innymi 40 łanów nowo lokowanych przy granicy z komturstwem grudziądzkim. Był to teren późniejszego Rusinowa i zapewne Okrągłej

¹⁴² Katalog osadnictwa..., hasło: Olszanica, <http://holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=526> [strona Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, dostęp: 8.11.2019 r.];

¹⁴³ Kwidzyn: z dziejów..., s. 275-276;

¹⁴⁴ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału...;

Łąki. W 1365 r. kapituła nadała niejakiemu Jakubowi celem lokacji wieś Russenow z 40 łanami, z których cztery miały należeć do wolnego sołectwa na prawie chełmińskim. Każdy łan kmiecy obłożono rocznym czynszem w postaci dwu grzywien i ośmiu skojców, tłustej gęsi oraz takimi robocznymi, jakie wykonywali mieszkańcy innych wsi na żuławie. Sołtys otrzymał karczmę za dwie grzywny rocznego czynszu. Mieszkańcy ponadto byli zobowiązani do kopania rowów odwadniających¹⁴⁵. W 1375 roku sołtys Jakub otrzymał od kapituły kolejne 15 włók z 15 latami wolnizny¹⁴⁶.

W 1389 r. sołtys z Rusenow uzyskał od kapituły wyspę wiślaną naprzeciw wsi, za roczny czynsz pół grzywny. W 1394 r. kapituła nadała wsi miejsce na zbudowanie wiatraka, który miał służyć mieszkańcom całej wsi. Sołtysiem był wówczas Kunk. Około 1400 r. mieszkańcami wsi byli: chłop Henryk Stolze, karczmarz Dytrych i Lorenz Grosse, syn Hanki. Wcześniej powstała tu parafia. Na prośbę sołtysa Jakuba Stabayna, rajców Henryka Ramnana i Andrzeja Moliera oraz innych mieszkańców wsi kapituła w 1414 r. odnowiła przywilej lokacyjny wsi, potwierdzając równocześnie zezwolenie na wiatrak. Przez cały ten okres wieś narażona była na powodzie, dlatego zamiast gruntów ornych przeważały tu pastwiska. Około 1581 r. pojawiła się dla części wsi nowa nazwa – Okrągła Łąka. Podczas wizytacji w 1586 r. areal wsi określono na 72 łany i dwanaście mórg. Jednym z dzierżawców Rusinowa (w l. 1593-1618) był Stefan Loytz, syn bankiera Zygmunta Augusta. Innym dzierżawcą był Ernest Kersenstein, oficer wojsk polskich. Wojny szwedzkie i brak opieki nad wałami powodowały częste zatapianie pól i łąk, i zmniejszanie się gruntów uprawnych. Groźne w skutkach były powodzie z lat 1661, 1672 i 1715. Spowodowały one, że w 1719 r. uprawiano w Rusinowie już tylko dwadzieścia łanów i 2,5 morgi¹⁴⁷.

W 1868 r. we wsi było 56 budynków, 20 domów, 177 mieszkańców, 34 katolików, 143 ewangelików. W 1885 r. we wsi było 26 domów, 38 dymów, 207 mieszkańców, 22 katolików, 185 ewangelików, szkoła ewangelicka w miejscu liczyła 30 dzieci. W 1889 r. wieś miała 350 ha (w tym 48 łąk, 256 roli ornej), parafia katolicka w Mokrem (filia Wołcz), okręg urzędu stanu cywilnego w Nebrowie.¹⁴⁸

Przed uwłaszczeniem w Rusinowie było osiemnaście łanów i dwadzieścia osiem mórg. W 1910 r. mieszkało tam 556 osób.

W okresie międzywojennym wieś Rusinowo było wsią nadgraniczną, było tu przejście graniczne i urząd celny.

W 1938 r. nazwę wsi zmieniono na Reussenau. W 1939 r. było tu 183 mieszkańców i 39 gospodarstw domowych.

W l. 1962-1965 umocniono nadwiślańskie wały ochronne. W 1970 r. w Rusinowie mieszkało 178 osób.¹⁴⁹

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzińskiego, województwa pomorskiego¹⁵⁰.

Położenie: 20 km na południowy zachód od Kwidzyna. Na prawym brzegu Wisły.

Układ historyczny: rzędówka przywałowa.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmienny układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

¹⁴⁵ Kwidzyn: z dziejów..., s. 285-286.

¹⁴⁶ H. Cramer, op. cit., s. 114;

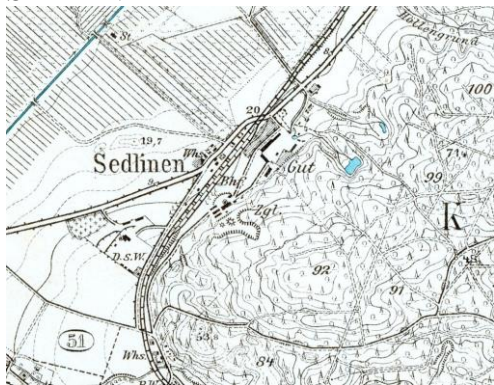
¹⁴⁷ Kwidzyn: z dziejów..., s. 285-286.

¹⁴⁸ Słownik Geograficzny..., t. X, s. 28;

¹⁴⁹ Kwidzyn: z dziejów..., s. 285-286;

¹⁵⁰ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

SADLINKI

Dawne nazwy: Zcadle (1306), Czedit (1346), Zaltil (1380), Czadil (1383), Czadel (1393), Zedeln, Czedeln (1550), Zedeln (1558), Czedeln (1559), Sedlin (1663), Sedlinen (1790), Sadlinki (1885), niem. Sedlinen.

Podstawowe dane historyczne: We wczesnym średniowieczu znajdował się tu prawdopodobnie niewielki gród, który chronił drogę z Kwidzyna do Grudziądza¹⁵¹. Spotykana w dokumentach nazwa miejscowości pochodzi albo od pruskiego rzeczownika *sadil* – siedziba, albo od imienia Prusa Zcedela (*Sadels* [?]), albo też jest spruszczone słowiańską nazwą typu Siodło – Siedle (osada). W źródłach z początku XIV w. spotyka się nazwisko Prusa – Zcadel, który mógł być właścicielem Sadlinek¹⁵². W 1346 r. była to posiadłość biskupia, zarządzana przez Mikołaja Strobera¹⁵³. Prawdopodobnie istniał tu dwór zarządcy administrującego przyległymi dobrami biskupimi. Komornikiem i sługą biskupstwa w l. 1379-1383 był Mathis (Maciej) z Sadlinek, w 1395 r. – Jakub, syn Katarzyny. W XV w. dwór sadliński zniszczono, pozostał tu pusty majątek *Sadeln*. Po sekularyzacji zakonu krzyżackiego Sadlinki były już wsią szlachecką. W 1543 r. wieś miała 13 łanów, a w 1558 r. – 20. U schyłku XVI w. wieś należała do rodziny Rębowskich-Sabińskich. Potem przeszła w ręce Jana Groebena, dworzanina króla Jana Kazimierza. W 1662 r. włości przejął pod swój zarządek elektor pruski. W 1686 r. folwark liczył 9 łanów, a grunty chłopskie – 30. W 1787 r. było tutaj 193 mieszkańców.¹⁵⁴

W 1885 r. w miejscowości było 10 domów, 16 dymów, 79 mieszkańców, 77 ewangelików i 2 katolików. Szkoła ewangelicka liczyła w 1887 r. 167 dzieci. W 1889 r. dobra rycerskie ze stacją pocztową, telefoniczną i kolejową, parafia katolicka w Kwidzynie, wraz z dworem obejmują 520 ha powierzchni (w tym 77 ha lasu, 126 ha łąk, 146 roli).¹⁵⁵

Według spisu z 1910 r. powierzchnia wsi wynosiła 516 ha, było tu 190 mieszkańców.

W okresie międzywojennym zbudowano drogę z Sadlinek do Okrągłej Łąki. W 1939 r. wieś liczyła 906 mieszkańców i 258 gospodarstw domowych.

Kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego pochodzi z 1930 r. Wewnątrz znajduje się bogato zdobiona ambona z pierwszej połowy XVIII w. oraz neobarokowy ołtarz główny.

Po 1945 r. pierwszym wójtem został Stefan Szwarz, następnie Władysław Stępień, Kazimierz Dunin-Pawłowski, Konstanty Bieńkowski i Józef Łukasiak.

Od 1954 r. w Sadlinkach mieściła się siedziba Gromadzkiej Rady Narodowej. Funkcje przewodniczących Prezydium GRN pełnili: Konstanty Bieńkowski (do 1969 r.) i Jan Krzywania (do końca 1972 r.).

¹⁵¹ Kwidzyn: z dziejów..., s. 286. Informacje te nie zostały potwierdzone podczas kwerendy źródłowej, brak również przeprowadzonych badań archeologicznych w Sadlinkach, które mogłyby pomóc rozwiązać tę kwestię;

¹⁵² H. Cramer, op. cit., s. 33;

¹⁵³ H. Cramer, op. cit., s. 81;

¹⁵⁴ Kwidzyn: z dziejów..., s. 286-287;

¹⁵⁵ Słownik Geograficzny..., t. X, s. 199;

Dnia 1 stycznia 1973 r. utworzono tu Gminną Radę Narodową, przyłączając do gminy gromadę Nebrowo Wielkie. Kolejnymi naczelnikami gminy byli: Jerzy Kołpajło, Marian Buliński i Ryszard Borowski.

Po 1945 r. Sadlinki stały się prężnym ośrodkiem życia oświatowo-kulturalnego. W 1946 r. zorganizowano tu szkołę podstawową. W 1957 r. oddano do użytku nowy, pięcioletni budynek lekcyjny. W 1974 r. w ośmioklasowej szkole było 264 uczniów i trzynastu nauczycieli. Oprócz szkoły we wsi działały także: wiejski dom kultury, biblioteka publiczna i kino.

W 1970 r. wieś liczyła 915 mieszkańców.¹⁵⁶

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹⁵⁷.

Położenie: 9 km na południe od Kwidzyna. Przy drodze wojewódzkiej nr 532 i na trasie linii kolejowej 207 Malbork - Toruń Wschodni.

Układ historyczny: wieś złożona z osad o układzie rzędówki oraz kolonii.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: krajobraz kulturowy w złym stanie, układ przestrzenny zniekształcony, powiększony o zabudowę z XX w.

WIŚLINY

Dawne nazwy: Wiselburg 1375, Wisilburg 1396, Weyselburg ok. 1400, Weyselburg 1402, Weyselburg 1449, Weichselburg 1575, Weichselburg ok. 1790, , niem. Weichselburg.

Podstawowe dane historyczne: Niektórzy badacze przyjmują, że w Wiślinach Krzyżacy mogli założyć pierwsze w Prusach umocnienie warowne, zwane Marienwerder¹⁵⁸ ze względu na niejasne wzmianki o grodzisku „pogańskim”. Brak badań archeologicznych na tym terenie nie pozwala na stwierdzenie lub zaprzeczenie tezie o występowaniu tu grodu w czasach pruskich i później na początku kształtowania się państwa krzyżackiego. W późniejszym okresie teren Wiślin należał do biskupstwa pomezanańskiego. W 1375 r. w przywileju dla Rusinowa wspomniany został sołtys Wiślin (Wiselburg) – Jan¹⁵⁹. W 1386 r. musiał znajdować się tu kościół parafialny, którego plebanem był Mikołaj z Wisilburga. W 1399 r. sołtysiem Wiślin został Werner. W tym czasie wieś była chroniona przed wylewami Wisły wałem ochronnym. W 1400 r. Wyselburg określono jako miasteczko, którego sołtysiem był Jan Swarczenyeckel (Czarny Mikołaj). Jego mieszkańcy byli zadłużeni u Krzyżaków. W 1405 r. miejscowość ponownie była wsią. Część długów mieszkańców Wiślin przejął na siebie w 1411 r. biskup pomezanski.

Wiśliny rozwijały się w owym okresie jako lokalny ośrodek rzemieślniczo-handlowy. Rozwój ten zahamowała, w 1427 r., wielka powódź, która zniszczyła wiele wsi w tym rejonie, w tym także

¹⁵⁶ Kwidzyn: z dziejów..., s. 286-287;

¹⁵⁷ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

¹⁵⁸ Kwidzyn: z dziejów..., s. 297;

¹⁵⁹ H. Cramer, op. cit., s. 114;

miasteczko Weichselburg. Wieś kmieca jednak istniała tu nadal. Kres jej przyniosła wielka powódź około 1489 r. Osadnictwo stałe w Wiślinach rozpoczęło się ponownie dopiero około 1580 r. Na 28 łanach i 25 morgach było wtedy trzynastu gburów – olędrów. We wsi dominowały pastwiska. Ochrona gruntów przed powodzią i wylewami Wisły była istotnym warunkiem rozwoju Wiślin. Ponieważ z zabezpieczeniem bywało różnie, stąd też zaludnienie ulegało dużym wahaniom.¹⁶⁰

W 1893 r. wieś miała 700 ha (w tym 391 roli ornej, 40 ha łąk, 87 lasu), 56 domów, 89 dymów, 426 mieszkańców (80 katolików, 346 ewangelików). Stacja pocztowa w Nebrowie, parafia katolicka w Nowem, szkoła ewangelicka w miejscu.¹⁶¹

W 1910 r. było w Wiślinach 509 ha i 399 mieszkańców. W 1939 r. wieś zamieszkiwały 273 osoby, było tu 70 gospodarstw domowych. Po drugiej wojnie światowej miejscowość została wsią sołecką (gmina Nebrowo Wielkie). W 1970 r. mieszkało tu 265 osób.¹⁶²

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹⁶³.

Położenie: 14 km na południowy zachód od Kwidzyna. Na prawym brzegu Wisły.

Układ historyczny: rzędówka.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmienny układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

B. Dzieła architektury i budownictwa

Obiekty sakralne

Kościół p.w. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej w Nebrowie Wielkim zbudowany został w latach 1746-1747 w miejscu starszej, XVII-wiecznej świątyni przez gminę ewangelicką. W 1946 r. kościół przejęli katolicy. Budowla, usytuowana w centrum wsi, na prostokątnej parceli, po zachodniej stronie drogi, u stóp wału przeciwpowodziowego, wzniesiona została w stylu barokowym. Murowana z cegły, na otynkowanym cokole, na planie prostokąta, z kwadratową w rzucie wieżą od zachodu, ujętą prostokątnymi w rzucie dobudówkami i prostokątną w rzucie zakrystią od wschodu. Korpus kościoła nakryty dachem czterosпадowym, wieża dachem hełmowym z wysoką ośmioboczną latarnią. Wnętrze kościoła jednoprzestrzenne, przedzielone dwoma rzędami słupów, w północnej części – drewniana empora organowa.

Kaplica p.w. Św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Nebrowie Wielkim wzniesiona została jako kościół katolicki w 1928 r., status kościoła utraciła w 1946 r., kiedy to parafia katolicka przejęta większy kościół ewangelicki. Od tej pory służy jako kaplica pogrzebowa. Jest to budowla w stylu neobarokowym orientowana, murowana, otynkowana, na planie prostokąta z pięciobocznym prezbiterium, do którego od południa przylega zakrystia. Korpus kryty dwuspadowym dachem, nad prezbiterium przechodzi w trójpołaciowy, nad prezbiterium sygnaturka przekryta cebulastym hełmem. Wnętrze kaplicy jednoprzestrzenne, z lekko przewężonym prezbiterium.

Kościół oraz kaplica w Nebrowie Wielkim wpisane są do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Sadlinkach wzniesiony został w 1930 r. przez istniejącą tu od 1912 r. gminę ewangelicką. Ewangelikom służył do 1945 r., od tego czasu – katolikom. Pierwszym pastorem był Lithard Zolenkop (pracujący tu od 1921 r. do 1935 r.), po nim - Gerard Heantsch (do 1945 r.). Kościół i plebania przetrwały wojnę w bardzo dobrym stanie, jednak w latach 60-tych lub 70-tych XX w. zostały zniszczone w pożarze. Kościół odbudowano i przebudowano

¹⁶⁰ Kwidzyn: z dziejów..., s. 297-298;

¹⁶¹ Słownik Geograficzny..., t. XIII, s. 187;

¹⁶² Kwidzyn: z dziejów..., s. 297-298;

¹⁶³ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

(bryłę kościoła wydłużono od strony północnej). W 1987 r. kościół rozbudowano o salki katechetyczne.

Obiekty rezydencjonalne

Z dawnych zespołów dworskich i folwarcznych występujących na terenie gminy tj. majątku Sadlinki, majątku Bogusz, dóbr rycerskich Rundewiese (Okrągła Łąka) i folwarku Keilhof, zachowały się jedynie dwa budynki gospodarcze w Boguszu – budynek dawnej chlewni (obecnie mieszkalno-gospodarczy) z ok. 1910 r. oraz budynek dawnego browaru (obecnie magazynowy) z ok. 1880 r. W pozostałych miejscowościach brak śladów po dawnych zabudowaniach.

Obiekty użyteczności publicznej

Obiekty użyteczności publicznej reprezentowane są przez 7 szkół (w Glinie, Kaniczkach, Karpinach, Okrągłej Łące, Olszanicy, Rusinowie i Sadlinkach), budynek administracyjny dawnego Nadleśnictwa Białki, 2 dawne karczmy w Białkach, Bronisławowie (dziś budynki mieszkalno-handlowe) i w Nebrowie Wielkim (dziś mieszkalny), budynek urzędu celnego w Rusinowie oraz budynek stanowiący siedzibę oraz magazyny spółki Westpreussischen Tabakengenossenschaft usytuowany w rozwidleniu ulic: Kwidzyńskiej i Grudziądzkiej w Sadlinkach.

Budynek dworca kolejowego w Sadlinkach został rozebrany.

Szkoła w Glinie 43 z około 1920 r., przebudowana, murowana, pierwotnie kryta dachówką, obecnie blachą.

Szkoła w Kaniczkach 32 z około 1930 r., murowana z cegły licowej, kryta eternitem, pierwotnie cementową dachówką zakładkową.

Szkoła w Karpinach 26 z ok. 1910 r., murowana z cegły licowej, kryta dachówką karpiówką.

Szkoła w Okrągłej Łące 32-33 z 1910 r., murowana z cegły, wtórnie otynkowana, kryta eternitem. Nadbudowany w końcu lat 80-tych XX wieku o jedną kondygnację.

Szkoła w Olszanicy 42-43 wybudowana jako szkoła dwuklasowa ok. 1925 r., murowana z cegły, otynkowana, z ryglowym podcieniem na osi elewacji frontowej, kryta dachówką karpiówką.

Szkoła w Rusinowie 8 z ok. 1925 r., murowana z cegły licowej, kryta dachówką karpiówką.

Szkoła przy ul. Szkolnej 2 w Sadlinkach (obecnie budynek mieszkalny) z ok. 1910 r., dwukondygnacyjna, murowana, tynkowana, kryta dachówką karpiówką.

Budynek mieszkalno-biurowy w Białkach 2 – dawnej budynek administracyjno-mieszkalny Nadleśnictwa Białki (Oberfoersterei Bialken) wzniesiony ok. 1895 r., na wybudowaniu północno-zachodnim w rejonie stacji kolejowej Białki, dwukondygnacyjny, murowany z cegły, otynkowany, kryty papą, elewacje zdobione detalem architektonicznym.

Budynek mieszkalno-handlowy w Białkach 57 - dawna karczma, wzniesiony ok. 1890/1910 r., w centralnej części wsi w obrębie doliny rzeki Liwy, przy drodze z Kwidzyna do Sadlinek. Murowany z cegły, kryty papą.

Budynek mieszkalno-handlowy w Bronisławowie 34, z około 1910 r., murowany, kryty papą, elewacje częściowo tynkowane, częściowo z cegły licowej z tynkowanym detalem architektonicznym, Budynek restauracyjno-hotelowy (dziś mieszkalny) przy ul. Nadwiślańskiej 14 w Nebrowie Wielkim, z ok. 1880/1910 r., dwukondygnacyjny, drewniany, kryty dachem o niskim kącie nachylenia połaci (papa).

Budynek urzędu celnego w Rusinowie 21 – obecnie mieszkalny wzniesiony około 1920 r. w bezpośrednim sąsiedztwie wału wiślanego, trójkondygnacyjny (ostatnia kondygnacja w formie poddasza), murowany, kryty dachem dwuspadowym (dachówka holenderka), z niewielką, parterową dobudówką od strony południowej.

Budynek stanowiący siedzibę oraz magazyny spółki Westpreussischen Tabakengenossenschaft usytuowany w rozwidleniu ulic: Kwidzyńskiej i Grudziądzkiej w Sadlinkach powstał około 1915 r.,

wzniesiony jest z cegły licówki, na planie spłaszczonej litery „U”, trójkondygnacyjny (w tym poddasze), kryty dachem dwuspadowym (dachówka esówka).

Obiekty mieszkalne i gospodarcze

Na terenie gminy Sadlinki najpopularniejszym typem zabudowy było budownictwo drewniane, będące obecnie w zaniku, wyparte zostało na przestrzeni XIX i XX w. przed zabudowę murowaną. Osobną grupę w tej typologii stanowią drewniane suszarnie tytoniu z początku XX w.

Z dawnych zagród ołęderskich nieliczne przykłady zachowały się Bronisławowie, Glinie, Kaniczkach, Wiślinach – omówione w rozdz. 5.2.3. Krajobraz kulturowy.

Historyczne budynki mieszkalne na terenie gminy Sadlinki w przeważającej liczbie pochodzą z XIX i pocz. XX w. Najstarszymi budynkami mieszkalnymi i mieszkalno-gospodarczymi są domy z 1 połowy XIX w.: Bronisławowo 10 (drewniany), Glina 30A (drewniany), Kaniczki 26 (murowany), Kaniczki 31 (drewniany), Nebrowo ul. Nadwiślańska 30 (murowany), Olszanica 27 (murowany), Olszanica 76 (murowany), Rusinowo 20 (drewniany), Rusinowo 25 (drewniany), Wiśliny 41 (drewniany). Z drugiej połowy XIX w. jest 66 budynków mieszkalnych i mieszkalno-gospodarczych wzniesionych w konstrukcji drewnianej i murowanej. Natomiast z okresu od pocz. XX w. do I wojny światowej (1914 r.) jest 110 budynków mieszkalnych i mieszkalno-gospodarczych, zaś z lat 20-tych i 30-tych XX w. jest 151 tego typu budynków.

Budynków gospodarczych (w tym inwentarskich, magazynowych itp.) z wyjątkiem suszarni tytoniu jest na terenie gminy 129. Budynków pochodzących z XIX w. jest zaledwie kilka, są to murowany spichlerz w Glinie 25 (ok. 1890 r.), drewniany budynek gospodarczy w Kaniczkach 23 (ok. 1890 r.), ryglowy spichlerz w Kaniczkach 55 (ok. 1890 r.). Pozostałe budynki gospodarcze drewniane i murowane pochodzą z 1 poł. XX w.

Suszarnie tytoniu występują niemal we wszystkich miejscowościach na terenie gminy Sadlinki. W Białkach pozostało 7, w Bronisławowie – 19, w Glinie – 2, w Karpinach – 11, w Okrągłej Łące – 7, w Olszaniczy – 23, w Sadlinkach – 12.

C. Dzieła budownictwa obronnego

Na terenie gminy Sadlinki znajduje się fragment pozycji Gardejskiej zabezpieczającej mobilizację i uderzenie sił niemieckich w kierunku Grudziądza - umocnienia z 1939 r. osłaniające węzeł komunikacyjny w Kwidzynie i przeprawy na Wiśle¹⁶⁴, składające się z dwóch schronów bojowych w Okrągłej Łące i jednego w Rusinowie.

D. Obiekty techniki (w tym kolejnictwa, hydrotechniki)

Z zabytków techniki do dzisiejszych czasów zachowały się: most nad przepustem w Bronisławowie (ok. 1900 r.), most drogowy w Białkach (ok. 1900 r.), most kolejowy w Białkach (l. 1880-1900), dwa mosty w Sadlinkach (ok. 1900 r.), kuźnia w Bronisławowie (ok. 1920 r.), kuźnia w Grabowie (ok. 1910 r.), dwie kuźnie w Kaniczkach (1931 r. i ok. 1910 r.), kuźnia w Sadlinkach (ok. 1930 r.), młyn wodny w Białkach-Boguszu (ok. 1920 r.), młyn motorowy w Białkach (ok. 1905 r.), młyn motorowy w Nebrowie Wielkim (ok. 1910 r.), budynek po browarze w Białkach-Boguszu (ok. 1880 r.), transformatory w Karpinach (ok. 1920 r.), Okrągłej Łące (ok. 1920 r.), dwa w Glinie (ok. 1920 r.), dwa w Kaniczkach (ok. 1920 r.), dwa w Nebrowie Wielkim (ok. 1915 r.), w Wiślinach (ok. 1920 r.), w Sadlinkach (ok. 1920 r.), budynek zlewni mleka w Nebrowie Małym (ok. 1935 r.) oraz zespół budynków cegielni w Sadlinkach (ok. 1905 r.).

¹⁶⁴ C. Piotrowski, C. Markiel, op.cit., s. 26-29;

Z zabytków kolejnictwa zachowała się jedynie linia kolejowa relacji Toruń Wschodni – Malbork (1883 r.) - budynek dworca kolejowego z ok. 1890 r. został rozebrany.

Z zabytków hydrotechniki na uwagę zasługuje jaz z mostem na rzece Liwie (km 32+720) w Białkach-Boguszu wzniesiony w 1938 r. w konstrukcji betonowej.

E. Cmentarze

W Białkach znajdują się dwa cmentarze: ewangelicki i majątku Bogusz. Ewangelicki pochodzi z XIX w., założony na terenie leśnym, na północnym stoku doliny Liwy, zdewastowany, prowadzona na pocz. XXI w. wycinka drzew spowodowała częściowe usunięcie historycznych nasadzeń. W drzewostanie dominują lipy, świerki, sosny, klony oraz wiązy. Zachowało się kilkadziesiąt nagrobków. Cmentarz majątku Bogusz założony został na terenie leśnym, na wysokim wzgórzu po południowej stronie doliny Liwy, przy drodze do dawnego majątku, niemal w całości zdewastowany, całkowicie zarośnięty, zachowały się dwie tumbi nagrobne (być może więcej – obecnie niemożliwe jest odnalezienie innych śladów po pochówkach).

W Bronisławowie znajduje się cmentarz ewangelicki z przełomu XIX/XX w., usytuowany na niewysokim naturalnym, piaszczystym wyniesieniu, po wschodniej stronie drogi biegnącej przez wieś. Zachowana znaczna ilość tumb i nagrobków. Obecnie uporządkowany – wycięto samosiewy i usunięto chwasty, przez co uczytelniły się pochówki, postawiono tablicę informacyjną. Starodrzew nie zachował się.

W Grabowie znajduje się cmentarz ewangelicki z ok. 1860 r., usytuowany niedaleko wału wiślanego, wśród pól uprawnych, zachował się starodrzew (kasztanowiec, lipa, brzoza), brak śladów po pochówkach.

W Kaniczkach zachował się cmentarz ewangelicki z 1 poł. XIX w., usytuowany po zachodniej stronie drogi biegnącej przez wieś, założony na planie prostokąta, z licznym, dobrze zachowanym drzewostanem (jesiony, klony, lipy), zachowana znaczna ilość tumb i nagrobków, najstarszy to żeliwny krzyż z 1875 roku. Teren uporządkowany.

W Karpinach znajdują się dwa cmentarze ewangelickie. Pierwszy z nich pochodzi z ok. 1900 r., przeznaczony był dla mieszkańców miejscowości Neu Mühlbach (obecnie część wsi Karpiny), usytuowany jest na terenie leśnym, po zachodniej stronie drogi nr 532. Porośnięty starymi świerkami (prawdopodobnie z czasu założenia cmentarza) oraz znaczną ilością samosiewów (brzoza, dąb, topola), zachowała się znaczna ilość tumb i nagrobków, mocno zaniedbany. Drugi cmentarz z 4 ćw. XIX w., przeznaczony był dla mieszkańców miejscowości Treugenkohl (obecnie część wsi Karpiny), usytuowany jest na terenie leśnym, po wschodniej stronie drogi nr 532, na lekkim wyniesieniu, mocno porośnięty drzewami, zachowała się znaczna ilość tumb i nagrobków, mocno zaniedbany.

W Nebrowie Wielkim znajdują się dwa cmentarze. Pierwszy z nich – katolicki z 1928 r., na jego terenie usytuowana jest kaplica św. Wojciecha wpisana do rejestru zabytków, nie zachowały się nagrobki, ze starodrzewu zachował się żywotnik zachodni (z przyciętą od góry koroną), teren zadbane. Drugi - cmentarz ewangelicki z 1 poł. XIX w., usytuowany po północnej stronie drogi pomiędzy Nebrowem Wielkim a Małym, zachował się starodrzew (lipy, jesiony, klony), nie zachowały się nagrobki, teren zadbane.

W Okrągłej Łące znajdują się dwa cmentarze. Cmentarz menonicki z około 1800 r. usytuowany jest na terenie leśnym, na południe od drogi nr 612, w południowej części wsi, zachowany starodrzew i liczne nagrobki z XIX i XX w., teren cmentarza zadbane. Cmentarz ewangelicki – miejsce po grobowcu, na terenie leśnym, na południe od drogi nr 612, w południowej części wsi, grobowiec zniszczony, rozebrany.

W Olszanicy znajduje się cmentarz ewangelicko-mennonicki z ok. 1800 r., usytuowany po południowo-wschodniej stronie drogi biegnącej przez część wsi zwanej Piaski, gęsto porośnięty

samosiejkami (lilaki i klony), zachowana jedna stela Davida Jacoba Wenera z datą śmierci 1862 r. (być może zachowanych jest więcej nagrobków – obecnie niemożliwe jest odnalezienie jakichkolwiek śladów ze względu na gęste zakrzaczenie terenu).

W Sadlinkach znajdują się dwa cmentarze. Cmentarz katolicki przy ul. Kwidzyńskiej z 1912 r., zachowany układ przestrzenny wraz z częścią starodrzewu i historycznymi nagrobkami, zadbane. Cmentarz ewangelicki założony po 1900 r., usytuowany po północno-wschodniej stronie ul. Leśniej, na terenie leśnym, zachowane nieliczne ślady pochówków, bardzo zaniedbany, porośnięty samosiewami.

F. Parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni

W niewielu zagrodach zachowała się historyczna zieleń przydomowa. Najbardziej reprezentatywny jest park przy domu nr 50 Kaniczkach, przed domem zachował się blisko 200-letni dąb, starodrzew w parku składa się z dębów, brzoź, lip, wiązów, klonów i świerków. Dobrze zachowany jest starodrzew przy domu nr 23 w Kaniczkach oraz przy domu nr 20 w Bronisławowie oraz ogród przy domu nr 65 w Kaniczkach założony około 1900 roku, z murowanymi słupkami bramy wjazdowej i ozdobnymi drzewami (dąb piramidalny, świerki, lipy).

5.2.4. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome w gminie Sadlinki to wyposażenie kościołów w Sadlinkach, Nebrowie Wielkim i kaplicy w Nebrowie Wielkim – zabytki te nie są wpisane do rejestru zabytków, wyposażenie kościoła p.w. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej w Nebrowie Wielkim figuruje w wojewódzkiej ewidencji zabytków. Zabytkowe wyposażenie kościoła p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego to neobarokowy ołtarz główny i barokowa ambona. W skład zabytkowego wyposażenia kościoła p.w. Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej w Nebrowie Wielkim wchodzi barokowe: ołtarz główny, ambona, chrzcielnica, obraz Immaculata, chór muzyczny i prospekt organowy. W kaplicy w Nebrowie Wielkim zabytkowe wyposażenie stanowią ołtarz główny, chór muzyczny, ławki dla wiernych oraz stolarka drzwiowa, pochodzące z czasu budowy kaplicy w 1928 r.

5.2.5. Zabytki archeologiczne

Na terenie gminy znajduje się 11 zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych, żadne z nich nie zostało wpisane do rejestru zabytków, żadne z nich nie jest chronione na podstawie zapisów miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Stanowiska te ujawniono w wyniku przeprowadzonej kwerendy archiwalnej, czasopism i wydawnictw przed- i powojennych oraz w wyniku badań powierzchniowych. Z analizy literatury przedmiotu wiadomo, że w 1898 r. przypadkowo znaleziono w żwirze wiślanym na wysokości wsi Nebrowo Wielkie dwa toporki rogowe, które administracja Königlische Weichsel-Strombau przekazała Muzeum Prowincjonalnemu w Gdańsku, później znaleziono jeszcze jeden toporek, który dr Brückner z Kwidzyna przekazał do tego samego muzeum¹⁶⁵. W latach 1926-1927 przypadkowo odkryto na niewielkim wzniesieniu, pomiędzy Wiśliną a Nebrowem Małym osadę średniowieczną (XIV-XV w.). Odnalezione tam zabytki tj.: ułamki ceramiki, miecz żelazny i sierp żelazny przekazano do Muzeum Prowincjonalnego w Kwidzynie. Przedmioty te zaginęły podczas II wojny światowej¹⁶⁶. W 1931 r. mieszkaniec Kwidzyna

¹⁶⁵ A. Pawłowski, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Nebrowo Wielkie, AZP 26-45, stan. 1/1, 1987 r., mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku (stan na 15.10.2019 r.);

¹⁶⁶ A. Pawłowski, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Wiślin, Wiślina Góra, AZP 26-45, stan. 1/2, 1987 r. mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku (stan na 15.10.2019 r.);

przekazał do tamtejszego muzeum grot żelazny znaleziony w Okrągłej Łące¹⁶⁷. W zbiorach Muzeum Gdańskiego znajduje się masywny, asymetryczny topór w przybliżeniu trójkątny, ze skośnym surowym obuchem, i skośnym, stożkowym otworem. Topór pochodzi z Gliny, wydatowany został na okres neolitu, brak jednak informacji o dokładnej lokalizacji znaleziska¹⁶⁸.

Podczas badań powierzchniowych prowadzonych na obszarze AZP 26-45 i AZP 27-45 w kwietniu 1987 pod kierownictwem dr Antoniego Pawłowskiego w Nebrowie Małym odkryto trzy ślady osadnictwa (fragmenty ceramiki) datowane na XIV-XV w., nie zlokalizowano natomiast osady średniowiecznej odkrytej w latach 1926-1927 pomiędzy Wiśliną a Nebrowem Małym¹⁶⁹, w Okrągłej Łące odkryto dwa ślady osadnictwa (fragmenty ceramiki) datowane na XIV-XV w.¹⁷⁰ Podczas badań powierzchniowych prowadzonych na obszarze AZP 25-45 w czerwcu 1994 r. po kierownictwem Marka Jagodzińskiego w Grabówku i Grabowie odkryto trzy ślady osadnictwa (fragmenty ceramiki) datowane na XIV-XV w. i XVI-XVII w.¹⁷¹

Badania powierzchniowe prowadzone na obszarach AZP 25-46, AZP 26-46 oraz AZP 27-46, nie ujawniły żadnych zabytków na terenie gminy Sadlinki.

Analiza dotychczasowych wyników badań wskazuje, że teren ten nie był zasiedlony do okresu średniowiecza, we wcześniejszych epokach był jedynie penetrowany przez człowieka. Jednakże zakres podjętych do tej pory badań powierzchniowych jest niewystarczający do sformułowania jakichkolwiek pewnych tez. Dążyć należy do objęcia badaniami archeologicznymi całego obszaru gminy.

5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Na terenie gminy Sadlinki nie występują muzea, izby regionalne czy izby pamięci należy jednak podkreślić, że w muzeum Zamek w Kwidzynie w ganku Gdaniska znajduje się ekspozycja etnograficzna prezentująca sztukę i kulturę materialną regionu Dolnego Powiśla¹⁷².

5.2.7. Dziedzictwo niematerialne

17 października 2003 r. w Paryżu sporządzono Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Polska stała się jej sygnatariuszem 8 lutego 2011 r. Jest to pierwszy międzynarodowy traktat, który stwarza ramy prawne, administracyjne i finansowe umożliwiające prowadzenie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego i podnoszenie jego rangi. Stanowi zachętę dla krajów świata do dostrzegania wagi tego dziedzictwa i do otaczania go opieką. Głównymi celami Konwencji jest:

- ochrona niematerialnego dziedzictwa,
- zapewnianie poszanowania niematerialnego dziedzictwa wspólnot, grup i jednostek,

¹⁶⁷ A. Pawłowski, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Okrągła Łąka, AZP 27-45, stan. 1/1, 1987 r. mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku (stan na 15.10.2019 r.);

¹⁶⁸ A. Pawłowski, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Glina, AZP 27-45, stan. 1/4, 1987 r. mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku (stan na 15.10.2019 r.);

¹⁶⁹ A. Pawłowski, Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych na obszarze 26-45 w woj. elbląskim; A. Pawłowski, Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 26-45, stan. 1/3, stan. 2/4, stan. 3/5, 1987 r., mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku (stan na 15.10.2019 r.);

¹⁷⁰ A. Pawłowski, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Okrągła Łąka, AZP 27-45, stan. 2/2, stan. 3/3, 1987 r. mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku (stan na 15.10.2019 r.);

¹⁷¹ M. Jagodziński, Sprawozdanie z badań powierzchniowych obszaru 25-45, M. Jagodziński, Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 25-45, Grabowo stan. 1/1, Grabowo stan. 2/2, Grabówko stan. 1/31987 r., mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku (stan na 15.10.2019 r.);

¹⁷² Gdanisko - Ekspozycja etnograficzna w Muzeum Zamek w Kwidzynie, <http://zamek.kwidzyn.pl/wystawy-i-wnetrza/gdanisko-ekspozycja-etnograficzna-13> [strona Muzeum Zamek w Kwidzynie, dostęp 30.10.2019 r.];

- wzrost na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- zapewnianie międzynarodowej współpracy i pomocy w tym zakresie.

Przyjęcie przez nasze Państwo w/w Konwencji powinno skutkować podjęciem na poziomie nie tylko rządu, ale też samorządów działań ochronnych i działań mających na celu podniesienie świadomości na temat znaczenia dziedzictwa niematerialnego i promowania działań edukacyjnych na rzecz tego dziedzictwa. Wypełnienie tych zobowiązań polegać powinno na tworzeniu spisów regionalnego niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz angażowaniu w proces jego identyfikacji i ochrony grup, wspólnot i jednostek z nim związanych, a także organizacji pozarządowych. Dlatego też Gmina Sadlinki powinna tworzyć ramy do działania oraz podejmować współpracę z instytucjami zajmującymi się działalnością kulturalną w celu badania, dokumentowania i propagowania dziedzictwa niematerialnego z obszaru gminy.

Region Powiśla, w którym znajduje się gmina Sadlinki nie miał historycznie wytyczonych granic. Początkowo znajdował się na obszarze pruskiej Pomezanii, później należał do państwa zakonu krzyżackiego, od 1525 r. należał do Prus Książęcych, a od 1701 r. do rejencji Prusy Zachodnie (Westpreussen) w Królestwie Prus (później Cesarstwie Niemieckim). W latach 1918 - 1945 należał do Prus Wschodnich w Niemieckiej Republice Weimarskiej, a następnie do III Rzeszy. Po 1945 r. leżał na terenie państwa polskiego w województwie gdańskim, po 1975 r. w województwie elbląskim, a po reformie administracyjnej w 1998 r. w województwie pomorskim. Brak jest także jednolitej nazwy opisującej region; teren ten określano jako część Warmii, Dolne Powiśle czy po prostu Powiśle. Ten ostatni termin po raz pierwszy pojawił się przy okazji plebiscytu w 1920 r. nazywanego plebiscytem na Warmii i Mazurach lub plebiscytem na Warmii, Mazurach i Powiślu¹⁷³. Nazwę stworzył związek Polaków w Niemczech na potrzeby organizacji plebiscytu¹⁷⁴.

Zmiany terytorialne i administracyjne miały istotny wpływ na kształtowanie się tożsamości regionalnej. Kulturę terenów dzisiejszej gminy Sadlinki przez wieki tworzyły różne grupy etniczne, różniące się między sobą językiem, zwyczajami, kulturą i religią. Początkowe tereny te zamieszkiwane były przez pruskie plemię Pomezanów, po zajęciu tych terenów przez zakon krzyżacki napłynęli osadnicy z terenów z ziemi chełmińskiej, Mazowsza i lewobrzeżnego Pomorza, w 1575 r. i latach następnych na teren gminy Sadlinki sprowadzeni zostali menonici z Żuław. Duże zmiany pod względem etnicznym przyniósł ze sobą okres rozbiorów Polski: menonici ze względów religijnych i ekonomicznych masowo emigrowali do Rosji. W większości wsi na terenie rejencji kwidzyńskiej dużą część stanowiła ludność mówiąca językiem niemieckim (około 60%), językiem polskim posługiwała się mniejsza grupa (około 40%)¹⁷⁵. W 1945 r. niemal wszyscy niemieckojęzyczni mieszkańcy opuścili te tereny, a na ich miejsce napłynęła w większości ludność wysiedlona z Wileńszczyzny, Grodzieńszczyzny, Podola, Polesia, Lwowa, Wołkowyska, Wołynia i innych części Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej, część ludności, która osiedlała się w gminie Sadlinki pochodziła z Polski centralnej oraz dalszych województw (m.in. rzeszowskiego, krakowskiego). W 1946 i 1947 r. nieliczni Niemcy, którzy pozostali na tych terenach zostali przymusowo uznani za Polaków.

Obecnie promocją kultury i tradycji regionu zajmuje się Urząd Gminy Sadlinki we współpracy z różnymi organizacjami i instytucjami m.in.: Kołem Gospodyń Wiejskich, OSP i szkołami podstawowymi, organizując różnego rodzaju imprezy o charakterze kulturalnym, m.in.: cyklicznie odbywa się Święto Powideł Nebrowskich.

¹⁷³ Po krzyżackim rozboju, sygn. Twardy Mazur, w: *Gazeta Polska Dla Powiatów Nadwiślańskich*, 15.07.1920, Rok 1, Nr 89, s. 2; P. Chmura, *Znaczenie ogólnoeuropejskie problemu przynależności Powiśla do Polski* w: *Gazeta Polska Dla Powiatów Nadwiślańskich*, 24.07.1920, Rok 1, Nr 97, s. 1;

¹⁷⁴ M. Łukianow-Tukalo, M. Maciejewski, *Pamięć Kresowian i o Kresach w kontekście przemian pamięci na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski*, w: *Opuscula Sociologica*, 2017, nr 2, s. 29;

¹⁷⁵ B. Łazowska, *Statystyka na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim*, w: *Wiadomości Statystyczne*, 2008, LXIII, Nr 5, s. 88;

Z zachowanych niematerialnych elementów dziedzictwa kulturowego pozostały nazwy geograficzne i historyczne, są one nośnikami tradycji, świadectwem minionych pokoleń oraz historii i wielokulturowości regionu. Sposobem ich utrwalenia i zachowania jest możliwość wpisu do rejestru zabytków (art. 9 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

5.3.1. Wykaz zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Nr rejestru zabytków woj. pomorskiego	Nr dawnego rejestru zabytków	Organ wpisujący do rejestru zabytków	Data wpisu
1.	Nebrowo Wielkie	kaplica p.w. Św. Wojciecha Biskupa i Męczennika	1436	325/94	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	25.01.1994 r.
2.	Nebrowo Wielkie	kościół p.w. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej	1441	338/94	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	3.03.1994 r.

5.3.2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków

Na terenie gminy Sadlinki nie występują zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków.

5.3.3. Pomniki Historii

Na terenie gminy Sadlinki nie występują pomniki historii.

5.3.4. Parki kulturowe

Na terenie gminy Sadlinki nie występują parki kulturowe:

Postuluje się utworzenie parków kulturowych dla następujących obszarów:

1. park kulturowy Olszanica – zespół historycznej zabudowy wsi ze szczególnym uwzględnieniem suszarni tytoniu,
2. park kulturowy Bronisławowo – zespół historycznej zabudowy wsi ze szczególnym uwzględnieniem suszarni tytoniu.
3. park kulturowy pasa nadwiślańskiego: zespół historycznej zabudowy wsi Grabowo, Kaniczki, Wiśliny, Nebrowo Wielkie, Glina wraz z krajobrazem kulturowym.

5.3.5. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

Na terenie gminy Sadlinki obowiązują następujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego:

1. miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego ul. Kwidzyńska dz. nr 75 w Sadlinkach, zespół zabudowy jednorodzinnej (Uchwała Nr XVIII/186/2001 Rady Gminy Sadlinki z dnia 26 stycznia 2001 r.),
2. miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Kwidzyńska dz. 76/14” w Sadlinkach (Uchwała Nr XVIII/149/2008 z dnia 20 października 2008 r.).

Ze względu na to, iż na terenach objętych w/w planami nie występują żadne obiekty i obszary zabytkowe nie sformułowano w nich zasad ochrony konserwatorskiej. 0,004 % powierzchni gminy pokryty jest planami miejscowymi.

Przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów i obiektów zabytkowych (wpisanych do rejestru zabytków lub ujętych w gminnej ewidencji zabytków) należy wprowadzić zapisy odnośnie zasad ochrony dziedzictwa kulturowego.

W ustaleniach ogólnych planu należy wskazać zabytkowe obiekty i obszary:

- wpisane do rejestru zabytków, pomniki historii, parki kulturowe,
- zabytki budownictwa i architektury wskazane w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz ujęte w gminnej ewidencji zabytków,
- obszary wskazane w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz ujęte w gminnej ewidencji zabytków, dla których należy ustalić strefy ochrony konserwatorskiej,
- wartości niematerialne, o których mowa w art. 6 ust 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wymagające ochrony w planie (historyczne nazwy miejscowości, obiektów, placów, zespołów przestrzennych itp.).

Plan miejscowy powinien zapewnić:

- zachowanie i eksponowanie zasobu i walorów dziedzictwa kulturowego,
- ochronę walorów dziedzictwa kulturowego,
- kształtowanie harmonijnego, współczesnego krajobrazu kulturowego z uwzględnieniem uwarunkowań historycznych i regionalnych.

W planach należy wyznaczyć w zależności od potrzeb wynikających ze specyfiki miejsca:

1. strefy ochrony konserwatorskiej obszarów zabytkowych, w których określa się:

- zakres ochrony wszystkich elementów dziedzictwa kulturowego składających się na strukturę przestrzenną strefy,
- zasady ochrony dla zabytków ewidencyjnych: ochronę historycznej bryły, kształtu dachu, dyspozycji ścian (w tym formy i podziałów stolarki okiennej i drzwiowej), materiałów elewacyjnych i pokrycia dachu,
- zasady wprowadzania współczesnych elementów zagospodarowania w zabytkową strukturę przestrzenną w oparciu o analizy historyczno-krajobrazowo-architektoniczne,
- ograniczenia i dopuszczenia w zagospodarowaniu,
- zasady ochrony dla obszarów wartościowych kulturowo, w tym widokowo,

2. strefy ochrony konserwatorskiej otoczenia/ekspozycji zabytku, które wyznaczane są w sytuacji, gdy:

- w decyzji o wpisaniu obiektu do rejestru zabytków nie uwzględniono otoczenia zabytku w rozumieniu art. 9 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, a wymaga ono ochrony,
- specyfika terenu wokół obiektu i obszaru zabytkowego przeznaczonego do ochrony w planie (ukształtowanie, zagospodarowanie, użytkowanie) wskazuje na taką potrzebę,

3. strefy ochrony krajobrazu kulturowego oraz ochronę cennych panoram i widoków (osie i otwarcia widokowe).

Na terenie gminy Sadlinki należy sporządzić miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego dla historycznych układów ruralistycznych wsi włączonych do gminnej ewidencji zabytków:

- Bronisławowo,
- Glina,
- Grabowo,

- Kaniczki,
- Nebrowo Wielkie,
- Olszanica,
- Rusinowo,
- Wiśliny.

5.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Gminna Ewidencja Gminy Sadlinki została wykonana w formie zbioru kart adresowych w latach 2006-2008 oraz aktualizowana w 2011 r. Karty adresowe, zawierają następujące informacje:

- nazwa obiektu,
- obecna funkcja obiektu,
- materiał
- datowanie,
- dane adresowe,
- lokalizacja,
- własność,
- rodzaj użytkowania,
- informacja o ochronie konserwatorskiej,
- rodzaje zagrożeń,
- stan zachowania,
- uwagi (w tym krótka historia i opis obiektu),
- mapa z lokalizacją obiektu,
- zdjęcia.

Ze względu na to, że gminna ewidencja została sporządzona przed wejściem w życie Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. Nr 113, poz. 661) oraz jego zmiany tj.: Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmieniającego rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. poz. 1886) karty adresowe nie zostały wykonane zgodnie z w/w przepisem. Należałoby wykonać aktualizację gminnej ewidencji zabytków w połączeniu z weryfikacją obiektów w terenie.

W Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Sadlinki znajduje się 617 zabytków, w tym zarówno zabytki nieruchome (budynki mieszkalne, gospodarcze i inwentarskie, suszarnie tytoniu, zabytki techniki, cmentarze, parki przydomowe i ogrody itd.) jak i zespoły ruralistyczne.

W Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Sadlinki nie ujęto stanowisk archeologicznych włączonych do wojewódzkiej ewidencji zabytków, których według kwerendy kart AZP w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku jest 11; są to zabytki osadnictwa od okresu neolitu, przez średniowiecze po okres nowożytny.

Zabytki ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Sadlinki to przeważającej ilości budynki mieszkalne i mieszkalno-gospodarcze, zewidencjonowano 339 takich obiektów, są to budynki w przeważającej ilości murowane – 87%, drewniane – 10% lub w konstrukcji mieszanej (cegłano-drewniane), gdzie część mieszkalna jest w konstrukcji drewnianej natomiast część gospodarcza murowana – 3%. Najstarsze z nich to obiekty drewniane datowane na okres od ok. 1830 do 1850 r. (np. Bronisławowo 10, 28, Głina 30A, Kaniczki 26, 31, Nebrowo Wielkie, ul. Nadwiślańska 30,

Olszanica 27, 76, Rusinowo 20, 25, Wiśliny 41). Kolejną dość liczną grupę stanowią (117 obiektów) budynki gospodarcze (inwentarskie, stodoły, chlewy) pochodzące z przełomu XIX/XX w., początku XX w. i z okresu międzywojennego, są to w większości budynki murowane, rzadko zdarzają się budynki w konstrukcji mieszanej, gdzie część budynku jest murowana, a część w konstrukcji drewnianej, szkieletowej opieranej deskami, natomiast wszystkie stodoły są w konstrukcji drewnianej, szkieletowej opieranej deskami. Niemniej liczną, ale jednorodną grupę stanowią suszarnie tytoniu, których w gminie Sadlinki jest 81, są to budynki drewniane, wzniesione w konstrukcji szkieletowej, opieranej deskami. Datowane są one na okres od 1910 do 1930 r.

W grupie zabytków techniki znalazły się młyn wodny w Białkach-Boguszu (ok. 1920 r.), młyny motorowe w Białkach (ok. 1905 r.) i w Nebrowie Wielkim (ok. 1910 r.), murowane kuźnie w Bronisławowie (ok. 1920 r.), Grabowie (ok. 1910 r.), Sadlinkach (ok. 1930 r.) i dwie w Kaniczkach (ok. 1910 r., 1931 r.), budynek dawnego browaru w Białkach-Boguszu pełniący funkcję magazynową (ok. 1880 r.), zespół budynków cegielni w Sadlinkach (ok. 1905 r.), budynek zlewni mleka w Nebrowie Małym (ok. 1935 r.) oraz transformatory w Karpinach (ok. 1920 r.), Okrągłej Łące (ok. 1920 r.), Wiślinach (ok. 1920 r.), Sadlinkach (ok. 1920 r.), dwa w Glinie (obydwa z ok. 1920 r.), dwa w Kaniczkach (obydwa z ok. 1920 r.) i dwa w Nebrowie Wielkim (obydwa z ok. 1920 r.).

Z zabytków hydrotechniki do ewidencji zabytków włączony został jaz na rzece Liwie (km 32+720) w Białkach-Boguszu wzniesiony w 1938 r. w konstrukcji betonowej.

Z zabytków budownictwa obronnego w ewidencji zabytków znajduje się betonowy schron w Rusinowie z 1939 r.

Zachowały się budynki szkół w Glinie (ok. 1920 r.) wraz z budynkiem toalety szkolnej (ok. 1930 r.), szkoła w Kaniczkach (ok. 1930 r.), Karpinach (ok. 1910 r.), Okrągłej Łące (1910 r.), Olszanicy (ok. 1925 r.), Rusinowie (ok. 1925 r.) i Sadlinkach (ok. 1910 r.) wraz z budynkiem toalety szkolnej (ok. 1925 r.). Inne zabytki użyteczności publicznej reprezentują budynek administracyjny dawnego Nadleśnictwa Białki 2 – obecnie mieszkalny (ok. 1895 r.), 2 dawne karczmy w Białkach – dziś budynki mieszkalne (obydwa ok. 1890/1910 r.), Bronisławowie - dziś budynki mieszkalno-handlowe (ok. 1910 r.) i w Nebrowie Wielkim - dziś mieszkalny (ok. 1880/1910 r.), budynek urzędu celnego w Rusinowie 21 – dziś mieszkalny (ok. 1920 r.) oraz budynek stanowiący siedzibę oraz magazyny spółki Westpreussischen Tabakengenossenschaft przy ul. Kwidzyńskiej w Sadlinkach (ok. 1915 r.).

Obiekty sakralne w gminie Sadlinki reprezentują trzy świątynie: kościół parafialny pw. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej w Nebrowie Wielkim (1747 r.), kaplica p.w. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Nebrowie Wielkim (1928 r.) oraz kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Sadlinkach (1930 r.).

Wyróżniającą się grupę zabytków stanowią cmentarze ewangelickie, katolickie i jeden menonicki. Cmentarze ewangelickie znajdują się w Białkach (XIX w.), Boguszu (XIX w.), Bronisławowie (XIX/XX w.), Grabowie (ok. 1860 r.), Kaniczkach (1 poł. XIX w.), dwa w Karpinach (ok. 1900 r. i 4 ćw. XIX w.), Nebrowie Wielkim (1 poł. XIX w.), Okrągłej Łące (ok. 1880 r., także z pochówkami menonickimi), Olszanicy (ok. 1800 r.), przy ul. Leśniej w Sadlinkach (ok. 1900 r.). Cmentarz menonicki zachował się w Okrągłej Łące (1800 r.). Z cmentarzy katolickich o zachowanych cechach historycznych wymienić należy cmentarz przy ul. Kwidzyńskiej w Sadlinkach (1912 r.) i Nebrowie Wielkim (1928 r.).

Z zespołów historycznej, komponowanej zieleni w Gminie Sadlinki do gminnej ewidencji zabytków włączono park przydomowy w Kaniczkach 50 z 1 połowy XIX w. oraz ogród w Kaniczkach 65 z ok. 1900 r.

Wśród innych zabytków włączonych do ewidencji zabytków gminy Sadlinki znalazły się element ogrodzenia posesji w Kaniczkach 14 z ok. 1880 r., brama wjazdowa do gospodarstwa w Kaniczkach 50 z ok. 1910 r. oraz brama wjazdowa w Kaniczkach 54 z ok. 1910 r.

Zabytkowe zespoły ruralistyczne reprezentują takie wsie jak: Glina (ok. 1575 r.), Grabowo (2 poł. XIII w.), Kaniczki (ost. ćw. XIV w.), Nebrowo Wielkie (k. XIII w.), Olszanica (1575 r.), Rusinowo (1365 r.) i Wiśliny (przed 1375 r.).

Postuluje się wpisanie do ewidencji zabytków gminy Sadlinki:

- betonowego mostu przy jazie w Białkach-Boguszu z 1938 r.,
- dwóch betonowych schronów w Okrągłej Łące z 1939 r.,
- stanowisk archeologicznych ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Postuluje się wyłączyć budynek dworca kolejowego w Sadlinkach, ze względu na to, że został rozebrany.

5.4.1. Obiekty nieruchome

Lp.	miejsowość	ulica	nr domu	obiekt	nr działki	datowanie	nr GEZ	tom GEZ
1.	Bronisławowo		1	budynek mieszkalno - gospodarczy	12	ok. 1905-1915	1	cz. 1 Bronisławowo
2.	Bronisławowo		2	budynek mieszkalny	95	ok. 1860 r.	2	cz. 1 Bronisławowo
3.	Bronisławowo		2	budynek gospodarczy	95	ok. 1910 r.	3	cz. 1 Bronisławowo
4.	Bronisławowo		3	budynek mieszkalny	96/7	ok. 1860 r.	4	cz. 1 Bronisławowo
5.	Bronisławowo		4	budynek mieszkalno - gospodarczy	15/5	ok. 1910 r.	5	cz. 1 Bronisławowo
6.	Bronisławowo		4	suszarnia tytoniu	15/5	ok. 1920 r.	6	cz. 1 Bronisławowo
7.	Bronisławowo		4	stodoła	15/5	ok. 1925 r.	7	cz. 1 Bronisławowo
8.	Bronisławowo		5	budynek mieszkalno - gospodarczy	16	ok. 1900 r.	8	cz. 1 Bronisławowo
9.	Bronisławowo		5	suszarnia tytoniu	16	ok. 1920 r.	9	cz. 1 Bronisławowo
10.	Bronisławowo		6	stodoła	17/3	ok. 1920 r.	10	cz. 1 Bronisławowo
11.	Bronisławowo		7	budynek mieszkalno - gospodarczy	99	ok. 1920 r.	12	cz. 1 Bronisławowo
12.	Bronisławowo		10	budynek mieszkalny	264	1847 r.	13	cz. 1 Bronisławowo
13.	Bronisławowo		10	budynek gospodarczy	264	1923 r.	14	cz. 1 Bronisławowo
14.	Bronisławowo		13	budynek mieszkalny	110	ok. 1905-1910	17	cz. 1 Bronisławowo
15.	Bronisławowo		13	suszarnia tytoniu	110	ok. 1910 r.	18	cz. 1 Bronisławowo
16.	Bronisławowo		14	budynek mieszkalny	112	ok. 1910 r.	19	cz. 1 Bronisławowo
17.	Bronisławowo		14	budynek gospodarczy	112	ok. 1920 r.	20	cz. 1 Bronisławowo

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

18.	Bronisławowo		15	budynek gospodarczy	115/2	ok. 1925 r.	22	cz. 1 Bronisławowo
19.	Bronisławowo		16	budynek mieszkalno - gospodarczy	116/1	ok. 1920 r.	23	cz. 1 Bronisławowo
20.	Bronisławowo		17	budynek mieszkalny	120	ok. 1860 r.	25	cz. 1 Bronisławowo
21.	Bronisławowo		19	budynek mieszkalno - gospodarczy	121	ok. 1860 r.	26	cz. 1 Bronisławowo
22.	Bronisławowo		20	usługowo - budynek mieszkalny	129	ok. 1910 r.	27	cz. 1 Bronisławowo
23.	Bronisławowo		23	budynek mieszkalno - gospodarczy	140	1929 r.	28	cz. 1 Bronisławowo
24.	Bronisławowo		25	budynek mieszkalny	141/2	ok. 1920 r.	29	cz. 1 Bronisławowo
25.	Bronisławowo		25	stodoła z oborą	141/1	ok. 1920 r.	30	cz. 1 Bronisławowo
26.	Bronisławowo		25	suszarnia tytoniu z oborą	141/1	ok. 1920 r.	31	cz. 1 Bronisławowo
27.	Bronisławowo		25	suszarnia tytoniu	141/1	ok. 1920 r.	32	cz. 1 Bronisławowo
28.	Bronisławowo		26	suszarnia tytoniu	52/4	ok. 1920 r.	33	cz. 1 Bronisławowo
29.	Bronisławowo		27	budynek mieszkalny	147/1	ok. 1900 r.	34	cz. 1 Bronisławowo
30.	Bronisławowo		27	budynek inwentarski	147/1	ok. 1920 r.	35	cz. 1 Bronisławowo
31.	Bronisławowo		27	kuźnia	147/1	ok. 1920 r.	36	cz. 1 Bronisławowo
32.	Bronisławowo		27	suszarnia tytoniu	147/1	ok. 1920 r.	37	cz. 1 Bronisławowo
33.	Bronisławowo		28	budynek mieszkalno - gospodarczy	69 / 1	ok. 1830/1900	38	cz. 1 Bronisławowo
34.	Bronisławowo		29	budynek mieszkalno - gospodarczy	268/1	ok. 1910 r.	39	cz. 1 Bronisławowo
35.	Bronisławowo		29	suszarnia tytoniu	268/1	ok. 1920 r.	40	cz. 1 Bronisławowo
36.	Bronisławowo		30	budynek mieszkalno - gospodarczy	156/1	ok. 1880 r.	42	cz. 1 Bronisławowo
37.	Bronisławowo		31	budynek mieszkalno - gospodarczy	70/2	ok. 1910 r.	43	cz. 1 Bronisławowo
38.	Bronisławowo		34	budynek handlowo - mieszkalny	157/3, 154/4	ok. 1910 r.	44	cz. 1 Bronisławowo
39.	Bronisławowo		36 (d. 35)	budynek mieszkalny	166/1	ok. 1910 r.	46	cz. 1 Bronisławowo
40.	Bronisławowo		36 (d. 35)	budynek inwentarski	166 / 1	ok. 1920 r.	47	cz. 1 Bronisławowo
41.	Bronisławowo		36 (d. 35)	suszarnia tytoniu	166 / 1	ok. 1920 r.	48	cz. 1 Bronisławowo

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

42.	Bronisławowo		35 (d. 38)	suszarńia tytoniu	175	ok. 1920 r.	49	cz. 1 Bronisławowo
43.	Bronisławowo		35 (d. 39)	budynek mieszkalny	73	ok. 1910 r.	50	cz. 1 Bronisławowo
44.	Bronisławowo		35 (d. 39)	suszarńia tytoniu	73	ok. 1920 r.	51	cz. 1 Bronisławowo
45.	Bronisławowo		39 (d. 40)	budynek mieszkalno - gospodarczy	75	ok. 1910 r.	52	cz. 1 Bronisławowo
46.	Bronisławowo		41	budynek mieszkalny	78	ok. 1920 r.	53	cz. 1 Bronisławowo
47.	Bronisławowo		41	suszarńia tytoniu nr 1	76/1	ok. 1920 r.	54	cz. 1 Bronisławowo
48.	Bronisławowo		41	suszarńia tytoniu nr 2	78	ok. 1920 r.	55	cz. 1 Bronisławowo
49.	Bronisławowo		41	suszarńia tytoniu nr 3	78	ok. 1920 r.	56	cz. 1 Bronisławowo
50.	Bronisławowo		41	budynek inwentarsko - magazynowy	78	ok. 1920 r.	57	cz. 1 Bronisławowo
51.	Bronisławowo		42	budynek mieszkalny	80	ok. 1925 r.	58	cz. 1 Bronisławowo
52.	Bronisławowo		42	budynek inwentarsko - magazynowy	79	ok. 1920 r.	59	cz. 1 Bronisławowo
53.	Bronisławowo		42	suszarńia tytoniu	79	ok. 1920 r.	60	cz. 1 Bronisławowo
54.	Bronisławowo		46	budynek mieszkalno - gospodarczy	84/1	ok. 1860/1900	61	cz. 1 Bronisławowo
55.	Bronisławowo		47	budynek mieszkalny	13/1	ok. 1860 r.	62	cz. 1 Bronisławowo
56.	Bronisławowo		49	budynek mieszkalno - gospodarczy	54	1931 r.	63	cz. 1 Bronisławowo
57.	Bronisławowo		50	budynek mieszkalno - gospodarczy	17	1910 r.	64	cz. 1 Bronisławowo
58.	Bronisławowo		50	suszarńia tytoniu	17	ok. 1920 r.		cz. 1 Bronisławowo
59.	Bronisławowo		51	suszarńia tytoniu	23	ok. 1920 r.	67	cz. 1 Bronisławowo
60.	Bronisławowo		53	suszarńia tytoniu	23/1	ok. 1920 r.	69	cz. 1 Bronisławowo
61.	Bronisławowo		55	budynek mieszkalno - gospodarczy	205/3	ok. 1860 r.	70	cz. 1 Bronisławowo
62.	Bronisławowo		56	budynek inwentarski	204/2	ok. 1910 r.	71	cz. 1 Bronisławowo
63.	Bronisławowo		56	stodoła	204/2	ok. 1920 r.	72	cz. 1 Bronisławowo
64.	Bronisławowo		57	budynek mieszkalno - gospodarczy	201	1912 r.	73	cz. 1 Bronisławowo
65.	Bronisławowo		57	suszarńia tytoniu	201	ok. 1920 r.	74	cz. 1 Bronisławowo

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

66.	Bronisławowo		58	budynek mieszkalno - gospodarczy	278/1	ok. 1920 r.	75	cz. 1 Bronisławowo
67.	Bronisławowo		59	budynek mieszkalno - gospodarczy	197/1	ok. 1880 r.	76	cz. 1 Bronisławowo
68.	Bronisławowo		61	budynek mieszkalno - gospodarczy	193/1	ok. 1910 r.	77	cz. 1 Bronisławowo
69.	Bronisławowo		62	budynek mieszkalno - gospodarczy	183/1	ok. 1925 r.	78	cz. 1 Bronisławowo
70.	Bronisławowo		68	budynek mieszkalno - gospodarczy	159/3	ok. 1920 r.	82	cz. 1 Bronisławowo
71.	Bronisławowo		69	suszarńia tytoniu	153/2	ok. 1920 r.	83	cz. 1 Bronisławowo
72.	Bronisławowo		70	budynek mieszkalno - gospodarczy	152/7	ok. 1930 r.	84	cz. 1 Bronisławowo
73.	Bronisławowo		71	budynek mieszkalny	144/3	ok. 1900 r.	85	cz. 1 Bronisławowo
74.	Bronisławowo		72	budynek mieszkalno - gospodarczy	136/2	ok. 1900 r.	86	cz. 1 Bronisławowo
75.	Bronisławowo			cmentarz	18	ok. 1900 r.	87	cz. 1 Bronisławowo
76.	Bronisławowo			mostek	211	ok. 1900 r.	88	cz. 1 Bronisławowo
77.	Karpiny		1	budynek mieszkalno - gospodarczy	3/7	1928 r.	89	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
78.	Karpiny		3	budynek mieszkalno - gospodarczy	11/7	1929 r.	92	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
79.	Karpiny		3	suszarńia tytoniu	11/7	ok. 1925 r.	93	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
80.	Karpiny		6	budynek mieszkalno - gospodarczy	15/1	ok. 1920 r.	94	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
81.	Karpiny		10	budynek mieszkalny	36/3	ok. 1900 r.	95	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
82.	Karpiny		12	budynek mieszkalny	42/2	ok. 1900 r.	97	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
83.	Karpiny		16	budynek mieszkalny	33	ok. 1930 r.	98	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
84.	Karpiny		17	budynek mieszkalno - gospodarczy	16/1	ok. 1910 r.	100	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
85.	Karpiny		20	budynek mieszkalny	28/1	ok. 1920 r.	101	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
86.	Karpiny		20	budynek gospodarczy	28/1	ok. 1920 r.	102	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
87.	Karpiny		22	suszarńia tytoniu	63/4	ok. 1920 r.	103	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
88.	Karpiny		23/23A	suszarńia tytoniu	66/2	ok. 1920 r.	104	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
89.	Karpiny		24	budynek mieszkalno - gospodarczy	65/1	ok. 1905	106	cz. 2 Karpiny, Rusinowo

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

90.	Karpiny		25	budynek mieszkalno - gospodarczy	72/2	ok. 1880 r.	107	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
91.	Karpiny		26	szkoła	178/5, 178/6	Ok. 1910 r.	108	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
92.	Karpiny		28	budynek mieszkalno - gospodarczy	82/1	ok. 1910 r.	109	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
93.	Karpiny		28	suszarnia tytoniu	82/1	ok. 1930 r.	110	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
94.	Karpiny		29	suszarnia tytoniu	83/2	ok. 1930 r.	112	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
95.	Karpiny		35	budynek mieszkalno - gospodarczy	88	ok. 1910 r.	113	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
96.	Karpiny		38	budynek mieszkalno - gospodarczy	97/2	ok. 1910 r.	114	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
97.	Karpiny		39	budynek mieszkalno - gospodarczy	110/3	ok. 1910 r.	115	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
98.	Karpiny		39	suszarnia tytoniu	110/3	ok. 1920 r.	116	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
99.	Karpiny		40	budynek mieszkalny	107/4	ok. 1935 r.	117	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
100.	Karpiny		41	budynek mieszkalny	108	ok. 1935 r.	118	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
101.	Karpiny			cmentarz	44	ok. 1900 r.	121	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
102.	Karpiny			transformator	13/8	ok. 1920 r.	122	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
103.	Karpiny		43	budynek mieszkalno - gospodarczy	116	ok. 1910 r.	124	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
104.	Karpiny		43	suszarnia tytoniu	116	ok. 1930 r.	125	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
105.	Karpiny		44	budynek mieszkalno - gospodarczy	131	ok. 1910 r.	126	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
106.	Karpiny		45	budynek mieszkalno - gospodarczy	134/3	ok. 1910 r.	127	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
107.	Karpiny		51	budynek mieszkalno - gospodarczy	153/4	ok. 1925 r.	129	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
108.	Karpiny		52	suszarnia tytoniu	154/4	ok. 1930 r.	130	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
109.	Karpiny		53	budynek mieszkalno - gospodarczy	156/3	ok. 1925 r.	131	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
110.	Karpiny		53	suszarnia tytoniu	156/3	ok. 1930 r.	132	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
111.	Karpiny			cmentarz nr 2	142	4 ćw. XIX w.	133	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
112.	Karpiny		37	budynek mieszkalny	80/2	1864 r.	134	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
113.	Okragła Łąka		1	budynek mieszkalno - gospodarczy	263/2	ok. 1925 r.	135	cz. 3 Okragła Łąka, Głina

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

114.	Okraęła Łąka		4	budynek mieszkalny	69	ok. 1925 r.	138	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
115.	Okraęła Łąka		5	budynek gospodarczy	119/2	1931 r.	139	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
116.	Okraęła Łąka		8	budynek mieszkalny	62	1908 r.	142	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
117.	Okraęła Łąka		9	budynek mieszkalno - gospodarczy	55/1	ok. 1910 r.	143	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
118.	Okraęła Łąka		10	budynek gospodarczy	53	1939 r.	144	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
119.	Okraęła Łąka		10	suszarnia tytoniu	53	ok. 1925 r.	145	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
120.	Okraęła Łąka		10	budynek inwentarsko - magazynowy	53	ok. 1925 r.	146	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
121.	Okraęła Łąka		11	budynek mieszkalno - gospodarczy	49/2	ok. 1910 r.	147	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
122.	Okraęła Łąka		12	budynek mieszkalny	47	1934 r.	149	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
123.	Okraęła Łąka		13	budynek mieszkalno - gospodarczy	46/6	1922 r.	150	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
124.	Okraęła Łąka		14	budynek mieszkalno - gospodarczy	44/3	ok. 1890 r.	151	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
125.	Okraęła Łąka		14	suszarnia tytoniu	44/3	ok. 1920 r.	152	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
126.	Okraęła Łąka		15	budynek mieszkalno - gospodarczy	37	ok. 1920 r.	153	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
127.	Okraęła Łąka		15	suszarnia tytoniu	37	ok. 1920 r.	154	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
128.	Okraęła Łąka		15	stodoła	37	ok. 1925 r.	155	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
129.	Okraęła Łąka		15	budynek inwentarsko - magazynowy	37	ok. 1925 r.	156	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
130.	Okraęła Łąka		18	budynek mieszkalno - gospodarczy	135	ok. 1890 r.	159	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
131.	Okraęła Łąka		19	budynek mieszkalno - gospodarczy	146	ok. 1900 r.	161	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
132.	Okraęła Łąka		21	budynek mieszkalno - gospodarczy	151/1	ok. 1890 r.	162	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
133.	Okraęła Łąka		24	budynek mieszkalny	176	ok. 1900 r.	164	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
134.	Okraęła Łąka		25	budynek mieszkalny	155, 157	ok. 1920 r.	165	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
135.	Okraęła Łąka		25	stodoła	155	ok. 1925 r.	166	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
136.	Okraęła Łąka		obok zagrody 25	transformator	158/1	ok. 1920 r.	168	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
137.	Okraęła Łąka		27	budynek mieszkalny	160, 161	ok. 1920 r.	169	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

138.	Okraęła Łąka		27	budynek inwentarsko - magazynowy	160, 161	1922 r.	170	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
139.	Okraęła Łąka		28	budynek mieszkalny	201/4	ok. 1925 r.	171	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
140.	Okraęła Łąka		29	budynek mieszkalno - gospodarczy	204/2	ok. 1910 r.	172	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
141.	Okraęła Łąka		30	budynek mieszkalny	207	ok. 1920 r.	173	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
142.	Okraęła Łąka		31	budynek mieszkalno - gospodarczy	210/2	ok. 1870 r.	174	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
143.	Okraęła Łąka		32	szkoła	211/2	ok. 1910 r.	175	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
144.	Okraęła Łąka		34	budynek mieszkalny	212	ok. 1930 r.	176	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
145.	Okraęła Łąka		35	budynek mieszkalno - gospodarczy	193/5	ok. 1925 r.	177	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
146.	Okraęła Łąka		36	budynek mieszkalny	344/2	ok. 1910 r.	178	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
147.	Okraęła Łąka		37	budynek mieszkalny	345/1	ok. 1910 r.	179	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
148.	Okraęła Łąka		41	budynek mieszkalny	177/3	ok. 1930 r.	180	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
149.	Okraęła Łąka		41 A	budynek mieszkalny	177/3	ok. 1930 r.	181	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
150.	Okraęła Łąka		41	budynek gospodarczy	177/3	ok. 1930 r.	182	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
151.	Okraęła Łąka		41 A	budynek gospodarczy	177/3	ok. 1930 r.	183	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
152.	Okraęła Łąka		42	budynek mieszkalno - gospodarczy	244	ok. 1925/1980	184	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
153.	Okraęła Łąka		44	budynek mieszkalno - gospodarczy	242/1	ok. 1920 r.	185	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
154.	Okraęła Łąka		53	budynek mieszkalny	247, 251	ok. 1910 r.	192	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
155.	Okraęła Łąka		53	suszarnia tytoniu nr 1	251	ok. 1920 r.	193	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
156.	Okraęła Łąka		53	stodoła	247	ok. 1925 r.	195	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
157.	Okraęła Łąka		53	budynek inwentarsko - magazynowy	247	ok. 1910 r.	196	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
158.	Okraęła Łąka		62	stodoła	316/2	ok. 1925 r.	199	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
159.	Okraęła Łąka		62	suszarnia tytoniu	316/2	ok. 1920 r.	200	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
160.	Okraęła Łąka		61	budynek mieszkalno - gospodarczy	323	ok. 1910 r.	201	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
161.	Okraęła Łąka		61	suszarnia tytoniu	323	ok. 1920 r.	202	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

162.	Okrągła Łąka		68	suszarnia tytoniu	312	ok. 1920 r.	204	cz. 3 Okrągła Łąka, Głina
163.	Okrągła Łąka		66	budynek mieszkalno - gospodarczy	355	ok. 1880 r.	205	cz. 3 Okrągła Łąka, Głina
164.	Okrągła Łąka			cmentarz menonicki	191	ok. 1800 r.	207	cz. 3 Okrągła Łąka, Głina
165.	Okrągła Łąka			cmentarz - miejsce po grobowcu	196/2	ok. 1880 r.	208	cz. 3 Okrągła Łąka, Głina
166.	Rusinowo		1	budynek mieszkalny	264/1, 263/2	ok. 1930 r.	209	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
167.	Rusinowo		1A	budynek mieszkalny	14/3	ok. 1890 r.	210	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
168.	Rusinowo		2	budynek mieszkalny	15/2	ok. 1860 r.	211	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
169.	Rusinowo		4	budynek mieszkalny	17/1	ok. 1905 r.	212	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
170.	Rusinowo		4	budynek gospodarczy	17/1	ok. 1910 r.	213	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
171.	Rusinowo		6	budynek gospodarczy	24	1927 r.	214	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
172.	Rusinowo		6	stodoła	24	ok. 1930 r.	215	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
173.	Rusinowo		8	szkoła	27	ok. 1925 r.	216	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
174.	Rusinowo		9	budynek mieszkalny	31/2	ok. 1925 r.	218	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
175.	Rusinowo		9	budynek gospodarczy	31/2	ok. 1925 r.	219	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
176.	Rusinowo		11/11A	budynek mieszkalny	65, 66	ok. 1925 r.	220	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
177.	Rusinowo		12	budynek mieszkalno - gospodarczy	73/2	ok. 1925 r.	221	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
178.	Rusinowo		13	budynek gospodarczy	76/2	ok. 1925 r.	222	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
179.	Rusinowo		15	budynek mieszkalny	78/2	ok. 1890 r.	223	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
180.	Rusinowo		15	budynek gospodarczy	78/2	ok. 1925 r.	224	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
181.	Rusinowo		16	budynek mieszkalny	79/4	ok. 1870 r.	226	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
182.	Rusinowo		16	budynek gospodarczy	79/4	ok. 1910 r.	227	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
183.	Rusinowo		20	budynek mieszkalno - gospodarczy	10	ok. 1850 r.	228	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
184.	Rusinowo		21	budynek mieszkalno - gospodarczy	11/1, 11/2	ok. 1920 r.	229	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
185.	Rusinowo		24	budynek mieszkalny	62/9	ok. 1850/1890	230	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
186.	Rusinowo		25	budynek mieszkalny	56	ok. 1840 r.	232	cz. 2 Karpiny, Rusinowo

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

187.	Rusinowo		25	budynek gospodarczy	56	ok. 1910 r.	233	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
188.	Rusinowo		25	stodoła	56	ok. 1920 r.	234	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
189.	Rusinowo		27	budynek mieszkalno - gospodarczy	37/2	ok. 1910 r.	235	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
190.	Rusinowo			ogniowo obserwacyjne stanowisko - bunkier	14/1	ok. 1944 r.	236	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
191.	Glina		6	budynek mieszkalny	65/1	ok. 1860 r.	237	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
192.	Glina		10	budynek mieszkalny	140/2	ok. 1870 r.	241	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
193.	Glina		10	stodoła	140/2	ok. 1920 r.	242	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
194.	Glina		10	budynek gospodarczy	140/2	ok. 1925 r.	243	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
195.	Glina		11	budynek mieszkalny	136/1	ok. 1860 r.	244	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
196.	Glina		11	stodoła	136/1	ok. 1920 r.	245	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
197.	Glina		14	budynek mieszkalno - gospodarczy	131/2	ok. 1880/1910	246	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
198.	Glina		15	budynek mieszkalny	130	ok. 1930 r.	247	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
199.	Glina		25	budynek gospodarczy	207/5	ok. 1920 r.	250	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
200.	Glina		25	budynek gospodarczy	207/5	ok. 1920 r.	251	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
201.	Glina		26	budynek mieszkalny	208	ok. 1870 r.	252	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
202.	Glina		30	budynek mieszkalny	231/10	ok. 1925 r.	254	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
203.	Glina			transformator	162/1	ok. 1920 r.	255	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
204.	Glina		30 A	budynek mieszkalny	231/6	ok. 1840 r.	256	cz. 4 Glina, Grabowo
205.	Glina		30 A	suszarnia tytoniu ze stodołą	231/4	ok. 1920 r.	258	cz. 4 Glina, Grabowo
206.	Glina		31	budynek mieszkalny	211/2	ok. 1925 r.	259	cz. 4 Glina, Grabowo
207.	Glina		31	budynek mieszkalny	211/4	ok. 1930 r.	261	cz. 4 Glina, Grabowo
208.	Glina		34	budynek mieszkalny	222	ok. 1905 r.	262	cz. 4 Glina, Grabowo
209.	Glina		34	budynek inwentarski	222	ok. 1910 r.	263	cz. 4 Glina, Grabowo
210.	Glina		34	stodoła	222	ok. 1910 r.	264	cz. 4 Glina, Grabowo
211.	Glina		35	budynek mieszkalny	205/3, 205/5	ok. 1910 r.	265	cz. 4 Glina, Grabowo

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

212.	Glina		35	stodoła	205/7	ok. 1930 r.	266	cz. 4 Glina, Grabowo
213.	Glina		35	budynek inwentarsko - magazynowy	205/5	ok. 1910 r.	267	cz. 4 Glina, Grabowo
214.	Glina		37	budynek mieszkalny	198	ok. 1910 r.	268	cz. 4 Glina, Grabowo
215.	Glina		37	suszarnia tytoniu ze stodołą	198	ok. 1920 r.	269	cz. 4 Glina, Grabowo
216.	Glina		37	stodoła	198	ok. 1930 r.	270	cz. 4 Glina, Grabowo
217.	Glina		40	budynek inwentarsko - magazynowy	159/2	ok. 1910 r.	271	cz. 4 Glina, Grabowo
218.	Glina		43	szkoła	162/8, 162/9, 162/12, 162/21	ok. 1920 r.	273	cz. 4 Glina, Grabowo
219.	Glina		43	budynek mieszkalno - magazynowy	162/6	ok. 1930 r.	274	cz. 4 Glina, Grabowo
220.	Glina		43	budynek toalety szkolnej	162/21	ok. 1930 r.	275	cz. 4 Glina, Grabowo
221.	Glina		45	budynek mieszkalny	119/2, 161/3	ok. 1910 r.	276	cz. 4 Glina, Grabowo
222.	Glina		45	spichlerz	119/2	ok. 1890 r.	277	cz. 4 Glina, Grabowo
223.	Glina		48	budynek mieszkalny	83/1	ok. 1880 r.	278	cz. 4 Glina, Grabowo
224.	Glina		48	budynek inwentarsko - magazynowy	83/1	ok. 1900 r.	279	cz. 4 Glina, Grabowo
225.	Glina		50	budynek mieszkalny	81	ok. 1880 r.	280	cz. 4 Glina, Grabowo
226.	Glina		50	budynek inwentarsko - magazynowy	81	ok. 1900 r.	282	cz. 4 Glina, Grabowo
227.	Glina		50	budynek inwentarsko - magazynowy	81	ok. 1910 r.	283	cz. 4 Glina, Grabowo
228.	Glina		52	budynek mieszkalny	31/2	ok. 1910 r.	284	cz. 4 Glina, Grabowo
229.	Glina		53	budynek mieszkalny	33	ok. 1910 r.	285	cz. 4 Glina, Grabowo
230.	Glina		55	budynek inwentarsko - magazynowy	48/2	ok. 1910 r.	286	cz. 4 Glina, Grabowo
231.	Glina		3	budynek mieszkalny	10/1	ok. 1910 r.	287	cz. 4 Glina, Grabowo
232.	Glina		3	stodoła	10/1	ok. 1910 r.	288	cz. 4 Glina, Grabowo
233.	Glina		obok 55	transformator	162/1	ok. 1920 r.	290	cz. 4 Glina, Grabowo

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

234.	Grabowo		1	budynek mieszkalny	9/1	ok. 1895 r.	291	cz. 4 Glina, Grabowo
235.	Grabowo		1	budynek inwentarsko - magazynowy	9/1	ok. 1910 r.	292	cz. 4 Glina, Grabowo
236.	Grabowo		1	kuźnia	9/1	ok. 1910 r.	293	cz. 4 Glina, Grabowo
237.	Grabowo		8	budynek mieszkalny	31/4	ok. 1905 r.	294	cz. 4 Glina, Grabowo
238.	Grabowo		14	budynek mieszkalny	44/5	ok. 1925 r.	295	cz. 4 Glina, Grabowo
239.	Grabowo		15	budynek mieszkalny	45	ok. 1910 r.	296	cz. 4 Glina, Grabowo
240.	Grabowo		17	budynek inwentarsko - magazynowy	136	ok. 1930 r.	297	cz. 4 Glina, Grabowo
241.	Grabowo		b. nr	budynek mieszkalny	15	ok. 1910 r.	298	cz. 4 Glina, Grabowo
242.	Grabowo			cmentarz	29	ok. 1860 r.	299	cz. 4 Glina, Grabowo
243.	Kaniczki		1	budynek mieszkalny	149/1	ok. 1910 r.	300	cz. 5 Kaniczki
244.	Kaniczki		3	budynek mieszkalny	74/2	ok. 1930 r.	301	cz. 5 Kaniczki
245.	Kaniczki		4	budynek mieszkalny	3/1	1913 r.	302	cz. 5 Kaniczki
246.	Kaniczki		4	budynek inwentarsko - magazynowy nr 1	3/1	1913 r.	303	cz. 5 Kaniczki
247.	Kaniczki		4	budynek inwentarsko - magazynowy nr 2	3/1	1924 r.	304	cz. 5 Kaniczki
248.	Kaniczki		14	budynek mieszkalny	80	ok. 1880 r.	308	cz. 5 Kaniczki
249.	Kaniczki		14	element ogrodzenia posesji	80	ok. 1880 r.	309	cz. 5 Kaniczki
250.	Kaniczki		14	budynek inwentarsko - magazynowy	80, 82	ok. 1920 r.	310	cz. 5 Kaniczki
251.	Kaniczki		14	budynek inwentarski	81	ok. 1900 r.	311	cz. 5 Kaniczki
252.	Kaniczki		21	budynek mieszkalno - gospodarczy podcieniowy	41	ok. 1820 r.	312	cz. 5 Kaniczki
253.	Kaniczki		22	budynek mieszkalno - gospodarczy	43	ok. 1910 r.	313	cz. 5 Kaniczki
254.	Kaniczki		22	stodoła	43	ok. 1920 r.	314	cz. 5 Kaniczki
255.	Kaniczki		23	budynek mieszkalny	45/5	ok. 1880 r.	315	cz. 5 Kaniczki
256.	Kaniczki		25	budynek mieszkalno - gospodarczy	15	ok. 1870 r.	316	cz. 5 Kaniczki

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

257.	Kaniczki		25	kuźnia	15	1931 r.	317	cz. 5 Kaniczki
258.	Kaniczki		31	budynek mieszkalny	49	ok. 1840 r.	318	cz. 5 Kaniczki
259.	Kaniczki		32	szkoła	92/2	ok. 1930 r.	319	cz. 5 Kaniczki
260.	Kaniczki		32	budynek gospodarczy	92/2	ok. 1890 r.	320	cz. 5 Kaniczki
261.	Kaniczki		36	budynek mieszkalno - gospodarczy	165	ok. 1890 r.	322	cz. 5 Kaniczki
262.	Kaniczki		36	budynek gospodarczy	165	ok. 1930 r.	323	cz. 5 Kaniczki
263.	Kaniczki		39	budynek mieszkalno - gospodarczy	134/1	ok. 1910 r.	326	cz. 5 Kaniczki
264.	Kaniczki		40	budynek mieszkalno - gospodarczy	100/3	ok. 1913 r.	327	cz. 5 Kaniczki
265.	Kaniczki		41	budynek mieszkalno - gospodarczy	98/1, 98/2	ok. 1925 r.	328	cz. 5 Kaniczki
266.	Kaniczki		43	budynek mieszkalny	303	ok. 1880 r.	329	cz. 5 Kaniczki
267.	Kaniczki		43	budynek gospodarczy - piwnica	303	ok. 1900 r.	330	cz. 5 Kaniczki
268.	Kaniczki		49	budynek mieszkalno - gospodarczy	56	ok. 1860 r.	331	cz. 5 Kaniczki
269.	Kaniczki		50	budynek mieszkalno - gospodarczy	59/2	ok. 1910 r.	332	cz. 5 Kaniczki
270.	Kaniczki		50	budynek inwentarski	59/2	ok. 1910 r.	333	cz. 5 Kaniczki
271.	Kaniczki		50	budynek magazynowy	59/2	ok. 1910 r.	334	cz. 5 Kaniczki
272.	Kaniczki		50	kuźnia	59/2	ok. 1910 r.	335	cz. 5 Kaniczki
273.	Kaniczki		50	wjazdowa brama do gospodarstwa	59/2	ok. 1910 r.	336	cz. 5 Kaniczki
274.	Kaniczki		50	park przydomowy	59/2	1 poł. XIX w.	337	cz. 5 Kaniczki
275.	Kaniczki		52	budynek mieszkalno - gospodarczy	58	ok. 1925 r.	339	cz. 5 Kaniczki
276.	Kaniczki		54	budynek mieszkalny	318/1	ok. 1880 r.	340	cz. 5 Kaniczki
277.	Kaniczki		54	wjazdowa brama	318/1	ok. 1910 r.	341	cz. 5 Kaniczki
278.	Kaniczki		55	budynek mieszkalno - gospodarczy	70/1, 70/2	ok. 1880 r.	342	cz. 5 Kaniczki
279.	Kaniczki		55	spichlerz	70/2, 71/1	ok. 1890 r.	343	cz. 5 Kaniczki
280.	Kaniczki		56	budynek mieszkalno -	28/1	ok. 1860 r.	344	cz. 5 Kaniczki

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

				gospodarczy				
281.	Kaniczki		57	budynek mieszkalno - gospodarczy	29	ok. 1890 r.	345	cz. 5 Kaniczki
282.	Kaniczki		61	budynek mieszkalno - gospodarczy	32/1	ok. 1890 r.	346	cz. 5 Kaniczki
283.	Kaniczki		65	budynek mieszkalny	108/1, 109/2	ok. 1900 r.	347	cz. 5 Kaniczki
284.	Kaniczki		65	budynek inwentarski	108/1, 109/2	ok. 1930 r.	348	cz. 5 Kaniczki
285.	Kaniczki		65	ogród	108/1, 109/2	ok. 1900 r.	350	cz. 5 Kaniczki
286.	Kaniczki		67	budynek mieszkalny	72	ok. 1930 r.	351	cz. 5 Kaniczki
287.	Kaniczki		68	budynek mieszkalny	73/1	ok. 1930 r.	352	cz. 5 Kaniczki
288.	Kaniczki		69	budynek mieszkalny	110/2	ok. 1930 r.	353	cz. 5 Kaniczki
289.	Kaniczki		obok 25 (26)	budynek mieszkalny	16	ok. 1840/1930	354	cz. 5 Kaniczki
290.	Kaniczki		obok 56 (57)	budynek mieszkalno - gospodarczy	29	ok. 1930 r.	355	cz. 5 Kaniczki
291.	Kaniczki		b nr (16)	budynek mieszkalny	7	ok. 1880 r.	356	cz. 5 Kaniczki
292.	Kaniczki		obok 4 (13)	budynek mieszkalno - gospodarczy dom wałowego	1	ok. 1910 r.	357	cz. 5 Kaniczki
293.	Kaniczki		południowa część wsi	transformator	83/1	ok. 1920 r.	359	cz. 5 Kaniczki
294.	Kaniczki			cmentarz	65/2	poł. XIX w.	360	cz. 5 Kaniczki
295.	Nebrowo Małe		7	budynek mieszkalny	126	ok. 1920 r.	361	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
296.	Nebrowo Małe		7	budynek inwentarski	126	ok. 1930 r.	362	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
297.	Nebrowo Małe		18	budynek mieszkalno - gospodarczy	141/1	ok. 1910 r.	363	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
298.	Nebrowo Małe		18	budynek gospodarczo - magazynowy	141/1, 141/2	ok. 1920 r.	364	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
299.	Nebrowo Małe		19	budynek mieszkalny	142/4, 142/6	ok. 1925 r.	365	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
300.	Nebrowo Małe		19	stodoła	142/4, 142/6	ok. 1930 r.	366	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

								Małe
301.	Nebrowo Małe		26	budynek mieszkalny	36/1	1907 r.	367	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
302.	Nebrowo Małe		27	budynek mieszkalny	33	ok. 1905 r.	368	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
303.	Nebrowo Małe		27	budynek gospodarczy	33	ok. 1905 r.	369	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
304.	Nebrowo Małe		28	budynek mieszkalny	238	ok. 1930 r.	370	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
305.	Nebrowo Małe		28	budynek gospodarczy	238	ok. 1905 r.	371	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
306.	Nebrowo Małe		29/29 A	budynek mieszkalny	53/1, 54/1	ok. 1930 r.	372	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
307.	Nebrowo Małe		31	budynek mieszkalny	48, 49	ok. 1900 r.	373	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
308.	Nebrowo Małe		37	budynek gospodarczo - spichlerzowo - inwentarski	27/5	ok. 1910 r.	375	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
309.	Nebrowo Małe		17	zlewnia mleka	138/3, 138/5, 138/6, 138/9, 138/2	ok. 1935 r.	377	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
310.	Nebrowo Małe		nr 2 południe wsi	transformator	221/1	ok. 1915 r.	378	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
311.	Nebrowo Małe		na północy wsi	transformator	35/1	ok. 1915 r.	379	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
312.	Wiśliny		3	budynek mieszkalny	44, 45	ok. 1910 r.	380	cz. 4 Glina, Grabowo
313.	Wiśliny		3	budynek gospodarczy	44, 45	ok. 1915 r.	381	cz. 4 Glina, Grabowo
314.	Wiśliny		5	budynek mieszkalny	164, 165	ok. 1910 r.	382	cz. 4 Glina, Grabowo
315.	Wiśliny		6	budynek inwentarsko - magazynowy	53	ok. 1935 r.	383	cz. 4 Glina, Grabowo
316.	Wiśliny		7	budynek mieszkalny	39/1, 39/2	ok. 1870 r.	384	cz. 4 Glina, Grabowo

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

317.	Wiśliny		11	budynek mieszkalny	59	ok. 1920 r.	386	cz. 4 Glina, Grabowo
318.	Wiśliny		12	budynek inwentarsko - gospodarczy	36	1917 r.	387	cz. 4 Glina, Grabowo
319.	Wiśliny		13	budynek mieszkalny	35/4	ok. 1880 r.	388	cz. 4 Glina, Grabowo
320.	Wiśliny		14	budynek mieszkalny	128, 129	ok. 1910 r.	389	cz. 4 Glina, Grabowo
321.	Wiśliny		26	budynek mieszkalny	28/3	ok. 1920 r.	392	cz. 4 Glina, Grabowo
322.	Wiśliny		28	budynek mieszkalny	22/3	ok. 1880 r.	393	cz. 4 Glina, Grabowo
323.	Wiśliny		31	budynek mieszkalny	4	ok. 1890 r.	395	cz. 4 Glina, Grabowo
324.	Wiśliny		33	budynek mieszkalny	283/1	ok. 1890 r.	396	cz. 4 Glina, Grabowo
325.	Wiśliny		34	budynek mieszkalny	103	ok. 1880 r.	397	cz. 4 Glina, Grabowo
326.	Wiśliny		34	budynek gospodarczy	103	ok. 1915 r.	398	cz. 4 Glina, Grabowo
327.	Wiśliny		b. nr (35a)	budynek mieszkalny	111/2	ok. 1860 r.	399	cz. 4 Glina, Grabowo
328.	Wiśliny		35	budynek mieszkalny	84, 85	ok. 1860 r.	400	cz. 4 Glina, Grabowo
329.	Wiśliny		36	budynek mieszkalny	11, 12	ok. 1930 r.	402	cz. 4 Glina, Grabowo
330.	Wiśliny		37	budynek mieszkalny	10	ok. 1900 r.	403	cz. 4 Glina, Grabowo
331.	Wiśliny		38	budynek mieszkalny	89	ok. 1920 r.	404	cz. 4 Glina, Grabowo
332.	Wiśliny		39	budynek mieszkalny	94	ok. 1905 r.	405	cz. 4 Glina, Grabowo
333.	Wiśliny		39	budynek gospodarczy	94	ok. 1910 r.	406	cz. 4 Glina, Grabowo
334.	Wiśliny		40	budynek mieszkalny	2	ok. 1890 r.	407	cz. 4 Glina, Grabowo
335.	Wiśliny		41	budynek mieszkalny	5	ok. 1840 r.	408	cz. 4 Glina, Grabowo
336.	Wiśliny		42	budynek mieszkalny	6/2	ok. 1905 r.	409	cz. 4 Glina, Grabowo
337.	Wiśliny		43	budynek mieszkalno - gospodarczy	8/2, 9/2	ok. 1880 r.	410	cz. 4 Glina, Grabowo
338.	Wiśliny		17	budynek mieszkalny	32/4	ok. 1930 r.	411	cz. 4 Glina, Grabowo
339.	Wiśliny		24	budynek mieszkalny	26/2	ok. 1930 r.	412	cz. 4 Glina, Grabowo
340.	Wiśliny		22	budynek mieszkalny	25/1	ok. 1910 r.	413	cz. 4 Glina, Grabowo
341.	Wiśliny		32a	budynek mieszkalno - gospodarczy	87/2	ok. 1880 r.	414	cz. 4 Glina, Grabowo

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

342.	Wiśliny			transformator	24/1	ok. 1920 r.	416	cz. 4 Glina, Grabowo
343.	Olszanica		3	budynek mieszkalny	268/1	ok. 1910 r.	421	cz. 4 Glina, Grabowo
344.	Olszanica		6	suszarńia tytoniu	238	ok. 1910 r.	424	cz. 4 Glina, Grabowo
345.	Olszanica		8	budynek mieszkalny	166/7	ok. 1930 r.	426	cz. 4 Glina, Grabowo
346.	Olszanica		9	budynek mieszkalny	165/1	ok. 1920 r.	427	cz. 4 Glina, Grabowo
347.	Olszanica		9	suszarńia tytoniu	165/1	ok. 1910 r.	428	cz. 4 Glina, Grabowo
348.	Olszanica		10	budynek mieszkalny	164/2	ok. 1920 r.	429	cz. 4 Glina, Grabowo
349.	Olszanica		10	budynek gospodarczy	164/2	ok. 1930 r.	430	cz. 4 Glina, Grabowo
350.	Olszanica		10	stodoła	164/2	ok. 1930 r.	431	cz. 4 Glina, Grabowo
351.	Olszanica		11 (12)	budynek mieszkalny	249	1928 r.	432	cz. 4 Glina, Grabowo
352.	Olszanica		11 (12)	budynek gospodarczy	249	ok. 1930 r.	433	cz. 4 Glina, Grabowo
353.	Olszanica		11 (12)	suszarńia tytoniu	249	ok. 1930 r.	434	cz. 4 Glina, Grabowo
354.	Olszanica		13 (11a)	budynek mieszkalno - gospodarczy	247/4	ok. 1900 r.	435	cz. 4 Glina, Grabowo
355.	Olszanica		13 (11a)	suszarńia tytoniu	247/4	ok. 1910 r.	436	cz. 4 Glina, Grabowo
356.	Olszanica		15	budynek mieszkalny	161/2, 162/2	1931 r.	437	cz. 4 Glina, Grabowo
357.	Olszanica		15	budynek gospodarczy	161/2, 162/2	ok. 1910 r.	438	cz. 4 Glina, Grabowo
358.	Olszanica		15	stodoła	161/2, 162/2	ok. 1930 r.	439	cz. 4 Glina, Grabowo
359.	Olszanica		18	budynek mieszkalny	69/1	1931 r.	441	cz. 4 Glina, Grabowo
360.	Olszanica		18	budynek gospodarczy	69/1	ok. 1930 r.	442	cz. 4 Glina, Grabowo
361.	Olszanica		18	suszarńia tytoniu	69/1	ok. 1930 r.	443	cz. 4 Glina, Grabowo
362.	Olszanica		19 (28)	budynek mieszkalny	158	ok. 1930 r.	444	cz. 4 Glina, Grabowo
363.	Olszanica		19 (28)	suszarńia tytoniu	158	ok. 1930 r.	445	cz. 4 Glina, Grabowo
364.	Olszanica		20	budynek mieszkalny	159/2	1933 r.	446	cz. 4 Glina, Grabowo
365.	Olszanica		20	suszarńia tytoniu	159/2	ok. 1930 r.	447	cz. 4 Glina, Grabowo
366.	Olszanica		21	budynek mieszkalno - gospodarczy	160	ok. 1930 r.	448	cz. 4 Glina, Grabowo

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

367.	Olszanica		21	suszarznia tytoniu	160	ok. 1930 r.	449	cz. 4 Glina, Grabowo
368.	Olszanica		22	budynek mieszkalny	76	ok. 1930 r.	450	cz. 4 Glina, Grabowo
369.	Olszanica		22	stodoła	76	ok. 1930 r.	451	cz. 4 Glina, Grabowo
370.	Olszanica		22	suszarznia tytoniu	76	ok. 1930 r.	452	cz. 4 Glina, Grabowo
371.	Olszanica		24	budynek mieszkalny	167, 168	ok. 1930 r.	453	cz. 4 Glina, Grabowo
372.	Olszanica		24	stodoła	167, 168	ok. 1930 r.	454	cz. 4 Glina, Grabowo
373.	Olszanica		24	budynek gospodarczy	167, 168	1926 r.	455	cz. 4 Glina, Grabowo
374.	Olszanica		25	budynek mieszkalny	169/6	ok. 1930 r.	456	cz. 4 Glina, Grabowo
375.	Olszanica		25	budynek gospodarczy	169/6	ok. 1930 r.	457	cz. 4 Glina, Grabowo
376.	Olszanica		27	budynek mieszkalno - gospodarczy	172/1	ok. 1920 r.	458	cz. 4 Glina, Grabowo
377.	Olszanica		27	budynek mieszkalny	172/1	ok. 1840 r.	459	cz. 4 Glina, Grabowo
378.	Olszanica		27	budynek gospodarczy	172/1	ok. 1910 r.	460	cz. 4 Glina, Grabowo
379.	Olszanica		27	suszarznia tytoniu	172/1	ok. 1910 r.	461	cz. 4 Glina, Grabowo
380.	Olszanica		28 (19)	suszarznia tytoniu	173	ok. 1920 r.	462	cz. 4 Glina, Grabowo
381.	Olszanica		28 (19)	budynek gospodarczy	173	ok. 1915 r.	463	cz. 4 Glina, Grabowo
382.	Olszanica		29	budynek mieszkalno - gospodarczy	175/1	ok. 1920 r.	464	cz. 4 Glina, Grabowo
383.	Olszanica		31	suszarznia tytoniu	177	ok. 1920 r.	465	cz. 4 Glina, Grabowo
384.	Olszanica		36 (33)	budynek mieszkalno - gospodarczy	184/1	ok. 1930 r.	466	cz. 4 Glina, Grabowo
385.	Olszanica		36 (33)	suszarznia tytoniu	184/1	ok. 1920 r.	467	cz. 4 Glina, Grabowo
386.	Olszanica		38	budynek gospodarczy	189/1, 190	ok. 1915 r.	468	cz. 4 Glina, Grabowo
387.	Olszanica		38	budynek mieszkalny	189/1, 190	ok. 1915 r.	469	cz. 4 Glina, Grabowo
388.	Olszanica		39	budynek mieszkalny	192	ok. 1930 r.	470	cz. 4 Glina, Grabowo
389.	Olszanica		39	budynek gospodarczy	192	ok. 1930 r.	471	cz. 4 Glina, Grabowo
390.	Olszanica		41 (40)	budynek mieszkalny	132/1	ok. 1925 r.	472	cz. 4 Glina, Grabowo
391.	Olszanica		41 (40)	budynek gospodarczy	132/1	1927 r.	473	cz. 4 Glina, Grabowo

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

392.	Olszanica		41 (40)	susznarnia tytoniu	132/1	ok. 1930 r.	474	cz. 4 Glina, Grabowo
393.	Olszanica		42	szkoła z częścią mieszkalną	134/2	ok. 1925 r.	475	cz. 4 Glina, Grabowo
394.	Olszanica		42	budynek gospodarczy	134/2	ok. 1925 r.	476	cz. 4 Glina, Grabowo
395.	Olszanica		43	budynek mieszkalny	136	1923 r.	477	cz. 4 Glina, Grabowo
396.	Olszanica		43	budynek gospodarczy	136	ok. 1925 r.	478	cz. 4 Glina, Grabowo
397.	Olszanica		47	budynek mieszkalny	140	ok. 1925 r.	479	cz. 4 Glina, Grabowo
398.	Olszanica		49	budynek mieszkalny	213	ok. 1920 r.	481	cz. 4 Glina, Grabowo
399.	Olszanica		49	susznarnia tytoniu	213	ok. 1920 r.	482	cz. 4 Glina, Grabowo
400.	Olszanica		50	budynek mieszkalny	215	1928 r.	483	cz. 4 Glina, Grabowo
401.	Olszanica		50	susznarnia tytoniu	215	ok. 1930 r.	484	cz. 4 Glina, Grabowo
402.	Olszanica		51	budynek mieszkalny	218/4	ok. 1920 r.	485	cz. 4 Glina, Grabowo
403.	Olszanica		51	budynek gospodarczy	218/4	ok. 1925 r.	487	cz. 4 Glina, Grabowo
404.	Olszanica		54	budynek mieszkalny	222	ok. 1890 r.	491	cz. 4 Glina, Grabowo
405.	Olszanica		55	susznarnia tytoniu	226/2	ok. 1920 r.	492	cz. 4 Glina, Grabowo
406.	Olszanica		55	budynek gospodarczy	226/2	ok. 1910 r.	493	cz. 4 Glina, Grabowo
407.	Olszanica		56	budynek mieszkalny	228	ok. 1910 r.	494	cz. 4 Glina, Grabowo
408.	Olszanica		58	budynek mieszkalny	230/5	ok. 1920 r.	495	cz. 4 Glina, Grabowo
409.	Olszanica		58	susznarnia tytoniu	230/5	ok. 1920 r.	496	cz. 4 Glina, Grabowo
410.	Olszanica		62	stodoła	237/7	ok. 1930 r.	498	cz. 4 Glina, Grabowo
411.	Olszanica		66	budynek mieszkalny	318/4	ok. 1910 r.	499	cz. 4 Glina, Grabowo
412.	Olszanica		66	susznarnia tytoniu nr 1	318/4	ok. 1920 r.	500	cz. 4 Glina, Grabowo
413.	Olszanica		66	susznarnia tytoniu nr 2	318/4	ok. 1920 r.	501	cz. 4 Glina, Grabowo
414.	Olszanica		69	susznarnia tytoniu	311/1	ok. 1920 r.	502	cz. 4 Glina, Grabowo
415.	Olszanica		71	budynek mieszkalny	310/5	ok. 1930 r.	503	cz. 4 Glina, Grabowo
416.	Olszanica		72	susznarnia tytoniu	309/4	ok. 1930 r.	505	cz. 4 Glina, Grabowo

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

417.	Olszanica		73	suszarnia tytoniu	223	ok. 1930 r.	506	cz. 4 Glina, Grabowo
418.	Olszanica		76	budynek mieszkalno - gospodarczy	217/2	ok. 1840 r.	507	cz. 4 Glina, Grabowo
419.	Olszanica			cmentarz	320	ok. 1800 r.	509	4 GRUBY TOM
420.	Białki		1	budynek mieszkalno - gospodarczy	111	ok. 1910 r.	509	cz. 8 Białki
421.	Białki		2	budynek biurowo - mieszkalny	113/1	ok. 1895 r.	510	cz. 8 Białki
422.	Białki		3	budynek mieszkalno - gospodarczy	112	ok. 1900 r.	511	cz. 8 Białki
423.	Białki		4	budynek magazynowy	107/10	ok. 1910 r.	512	cz. 8 Białki
424.	Białki		8	suszarnia tytoniu	302	ok. 1910 r.	518	cz. 8 Białki
425.	Białki		8	budynek inwentarski	302	ok. 1920 r.	520	cz. 8 Białki
426.	Białki		9	suszarnia tytoniu	119	ok. 1920 r.	522	cz. 8 Białki
427.	Białki		9	budynek gospodarczy	119	ok. 1920 r.	523	cz. 8 Białki
428.	Białki		14	budynek mieszkalny	138/1	ok. 1920 r.	524	cz. 8 Białki
429.	Białki		15	budynek mieszkalny	139/5, 139/6	ok. 1910 r.	525	cz. 8 Białki
430.	Białki		16	budynek mieszkalno - gospodarczy	187/6	ok. 1910 r.	526	cz. 8 Białki
431.	Białki		30	budynek mieszkalny	58/2	ok. 1930 r.	532	cz. 8 Białki
432.	Białki		34	budynek mieszkalny	59/8	ok. 1930 r.	533	cz. 8 Białki
433.	Białki		35	budynek mieszkalny	59/7	ok. 1930 r.	534	cz. 8 Białki
434.	Białki		36	budynek mieszkalny	59/9	ok. 1930 r.	535	cz. 8 Białki
435.	Białki		37	budynek mieszkalny	59/6	ok. 1930 r.	536	cz. 8 Białki
436.	Białki		38	budynek gospodarczy	170	ok. 1910 r.	537	cz. 8 Białki
437.	Białki		38	browar	50/2	ok. 1880 r.	538	cz. 8 Białki
438.	Białki		39	młyn wodny	215	ok. 1920 r.	539	cz. 8 Białki
439.	Białki		39	obora	215	ok. 1910 r.	540	cz. 8 Białki
440.	Białki		39	jaz wodny	216	1938 r.	542	cz. 8 Białki

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

441.	Białki		40	susznarnia tytoniu	206/1	ok. 1920 r.	543	cz. 8 Białki
442.	Białki		42	budynek mieszkalny	166/7	ok. 1880 r.	544	cz. 8 Białki
443.	Białki		43	budynek mieszkalny	165/5	ok. 1910 r.	545	cz. 8 Białki
444.	Białki		46	budynek mieszkalny	177	ok. 1880 r.	548	cz. 8 Białki
445.	Białki		49	budynek mieszkalny	164	ok. 1880 r.	550	cz. 8 Białki
446.	Białki		50	budynek mieszkalno - gospodarczy	162/1	ok. 1900 r.	553	cz. 8 Białki
447.	Białki		53	budynek mieszkalno - gospodarczy	158	ok. 1910 r.	554	cz. 8 Białki
448.	Białki		54	budynek mieszkalny	236	ok. 1900 r.	555	cz. 8 Białki
449.	Białki		55	budynek mieszkalno - gospodarczy	156/1	ok. 1900 r.	556	cz. 8 Białki
450.	Białki		57	budynek handlowo - mieszkalny	180/8	ok. 1890/1910	557	cz. 8 Białki
451.	Białki		58	budynek mieszkalny	154/5	ok. 1930 r.	558	cz. 8 Białki
452.	Białki		61	budynek mieszkalny	152/6	ok. 1905 r.	559	cz. 8 Białki
453.	Białki		61	susznarnia tytoniu	152/3	ok. 1920 r.	560	cz. 8 Białki
454.	Białki		61	młyn	152/6	ok. 1905 r.	561	cz. 8 Białki
455.	Białki		61	piekarnia	151, 152/3, 152/6	ok. 1910 r.	562	cz. 8 Białki
456.	Białki		62	budynek mieszkalno - gospodarczy	149/6	ok. 1915 r.	563	cz. 8 Białki
457.	Białki		62	magazynowo - gospodarczy	149/6	ok. 1915 r.	564	cz. 8 Białki
458.	Białki		65	budynek mieszkalny	92/6, 93/3	1905 r	565	cz. 8 Białki
459.	Białki		67	susznarnia tytoniu	86/2	ok. 1920 r.	567	cz. 8 Białki
460.	Białki		72	budynek gospodarczy	12	ok. 1915 r.	569	cz. 8 Białki
461.	Białki		72	susznarnia tytoniu	8	ok. 1920 r.	570	cz. 8 Białki
462.	Białki		412/7	susznarnia tytoniu		ok. 1920 r.	571	cz. 8 Białki
463.	Białki		70	budynek mieszkalny	3/1, 4/4	1932 r.	572	cz. 8 Białki
464.	Białki			most drogowy	105/6	ok. 1900 r.	574	cz. 8 Białki

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

465.	Białki			most kolejowy	135	ok. 1880/1900	575	cz. 8 Białki
466.	Białki			cmentarz w Białki	44/2	XIX w.	576	cz. 8 Białki
467.	Białki - Bogusze			cmentarz majątku Boggusch	50/1	XIX w.	577	cz. 8 Białki
468.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	1	budynek mieszkalny	147/1	ok. 1880 r.	578	cz. 8 Nebrowo Wielkie
469.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	1	budynek gospodarczy	147/1	ok. 1930 r.	579	cz. 8 Nebrowo Wielkie
470.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	2	budynek mieszkalny	211/3	ok. 1920 r.	580	cz. 8 Nebrowo Wielkie
471.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	2	budynek gospodarczy	211/4	ok. 1930 r.	581	cz. 8 Nebrowo Wielkie
472.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	3	budynek mieszkalny	210/2	1906 r.	582	cz. 8 Nebrowo Wielkie
473.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	3	budynek gospodarczy	210/2	ok. 1910 r.	583	cz. 8 Nebrowo Wielkie
474.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	5	budynek mieszkalny	207	ok. 1910 r.	584	cz. 8 Nebrowo Wielkie
475.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	6	budynek mieszkalno - gospodarczy	146	ok. 1890 r.	585	cz. 8 Nebrowo Wielkie
476.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	7	budynek plebanii	162	ok. 1928 r.	586	cz. 8 Nebrowo Wielkie
477.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	8	budynek gospodarczy	163	ok. 1910 r.	587	cz. 8 Nebrowo Wielkie
478.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	9	budynek mieszkalny	160/5	ok. 1910 r.	588	cz. 8 Nebrowo Wielkie
479.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	11	budynek mieszkalny	143/1	ok. 1920 r.	589	cz. 8 Nebrowo Wielkie
480.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	11	budynek gospodarczy nr 1	143/1	ok. 1910 r.	590	cz. 8 Nebrowo Wielkie
481.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	11	budynek gospodarczy nr 2	143/1	ok. 1920 r.	591	cz. 8 Nebrowo Wielkie
482.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	11	budynek mieszkalny	143/1	ok. 1910 r.	592	cz. 8 Nebrowo Wielkie
483.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	14	budynek restauracyjno - hotelowy	140/1	ok. 1880/1910	593	cz. 8 Nebrowo Wielkie
484.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	14 A	budynek mieszkalny	155/1	ok. 1905 r.	594	cz. 8 Nebrowo

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

								Wielkie
485.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	16 A	budynek mieszkalny	153/4	ok. 1910 r.	596	cz. 8 Nebrowo Wielkie
486.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	17	budynek mieszkalny	151/5	ok. 1910 r.	595	cz. 8 Nebrowo Wielkie
487.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	17	młyn	151/5	ok. 1910 r.	597	cz. 8 Nebrowo Wielkie
488.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	18	budynek mieszkalny	151/4	ok. 1910 r.	598	cz. 8 Nebrowo Wielkie
489.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	18	budynek gospodarczy	151/4	ok. 1020	599	cz. 8 Nebrowo Wielkie
490.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	19	budynek mieszkalny	138/2	ok. 1870/1910	600	cz. 8 Nebrowo Wielkie
491.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	20	budynek mieszkalny	150/3	ok. 1910 r.	601	cz. 8 Nebrowo Wielkie
492.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	22	plebania	148/1	ok. 1910 r.	603	cz. 8 Nebrowo Wielkie
493.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	22	budynek gospodarczy	148/1	ok. 1930 r.	604	cz. 8 Nebrowo Wielkie
494.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	29	budynek mieszkalno - gospodarczy	40	ok. 1930 r.	607	cz. 8 Nebrowo Wielkie
495.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	30	budynek mieszkalny	63	ok. 1840 r.	608	cz. 8 Nebrowo Wielkie
496.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	33	budynek mieszkalno - gospodarczy	37	1901 r.	609	cz. 8 Nebrowo Wielkie
497.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	35	budynek mieszkalny	16 / 1	ok. 1860 r.	610	cz. 8 Nebrowo Wielkie
498.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	47	budynek mieszkalny	59/6, 60	1912 r.	611	cz. 8 Nebrowo Wielkie
499.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska		kościół parafialny pw. Matki Bożej Królowej Korony Polski	137/1	1747 r.	612	cz. 8 Nebrowo Wielkie
500.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska		kaplica pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika	161	1928 r.	613	cz. 8 Nebrowo Wielkie
501.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska		cmentarz d. katolicki	161	1928 r.		

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

502.	Nebrowo Wielkie			cmentarz wsi Nebrowo Wielkie i Małe	111, 112	1 poł. XIX w.	614	cz. 8 Nebrowo Wielkie
503.	Sadlinki	Grudziądzka	3	budynek mieszkalny	291/15	ok. 1910 r.	615	cz. 8 Sadlinki
504.	Sadlinki	Grudziądzka	4	budynek mieszkalny	296	ok. 1930 r.	616	cz. 8 Sadlinki
505.	Sadlinki	Grudziądzka	9	budynek mieszkalny	482/3	ok. 1920 r.	619	cz. 8 Sadlinki
506.	Sadlinki	Kwidzyńska	2	budynek mieszkalno - gospodarczy	19/2	ok. 1890 r.	621	cz. 8 Sadlinki
507.	Sadlinki	Kwidzyńska	5	budynek mieszkalny	71	ok. 1930 r.	622	cz. 8 Sadlinki
508.	Sadlinki	Kwidzyńska	3	budynek gospodarczy	25/2	ok. 1930 r.	623	cz. 8 Sadlinki
509.	Sadlinki	Kwidzyńska	6	budynek mieszkalny	77/3	ok. 1930 r.	624	cz. 8 Sadlinki
510.	Sadlinki	Kwidzyńska	6	budynek gospodarczy	77/3	ok. 1930 r.	625	cz. 8 Sadlinki
511.	Sadlinki	Kwidzyńska	10	budynek mieszkalny	92/4	ok. 1930 r.	626	cz. 8 Sadlinki
512.	Sadlinki	Kwidzyńska	10	budynek gospodarczy	92/4	ok. 1930 r.	627	cz. 8 Sadlinki
513.	Sadlinki	Kwidzyńska	10	budynek gospodarczy	92/4	ok. 1930 r.	628	cz. 8 Sadlinki
514.	Sadlinki	Kwidzyńska	13	budynek mieszkalny	203/4	ok. 1920 r.	629	cz. 8 Sadlinki
515.	Sadlinki	Kwidzyńska	14	budynek mieszkalny	197/2	ok. 1930 r.	630	cz. 8 Sadlinki
516.	Sadlinki	Kwidzyńska	14	budynek gospodarczy	197/2	ok. 1930 r.	631	cz. 8 Sadlinki
517.	Sadlinki	Kwidzyńska	15	budynek mieszkalny	203/4	ok. 1910 r.	632	cz. 8 Sadlinki
518.	Sadlinki	Kwidzyńska	16	budynek mieszkalny	203/4	ok. 1910 r.	633	cz. 8 Sadlinki
519.	Sadlinki	Kwidzyńska	koło dworca PKP (19)	budynek mieszkalny	203/4	ok. 1890 r.	634	cz. 8 Sadlinki
520.	Sadlinki	Kwidzyńska	18	budynek biurowo - mieszkalny	205/1	ok. 1900 r.	635	cz. 8 Sadlinki
521.	Sadlinki	Kwidzyńska	22	plebania	174	ok. 1930 r.	636	cz. 8 Sadlinki
522.	Sadlinki	Kwidzyńska	22 B	budynek mieszkalny	176/2	ok. 1930 r.	637	cz. 8 Sadlinki
523.	Sadlinki	Kwidzyńska	koło 22B	Kuźnia	176/4	ok. 1930 r.	638	cz. 8 Sadlinki
524.	Sadlinki	Kwidzyńska	23	budynek mieszkalny	173/2	ok. 1910 r.	639	cz. 8 Sadlinki
525.	Sadlinki	Kwidzyńska	25	suszarnia tytoniu	287/1	ok. 1930 r.	641	cz. 8 Sadlinki

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

526.	Sadlinki	Kwidzyńska	29	budynek mieszkalny	277/1	ok. 1935 r.	643	cz. 8 Sadlinki
527.	Sadlinki	Kwidzyńska	24B	Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego	172	1930/1987	644	cz. 8 Sadlinki
528.	Sadlinki	Kwidzyńska	34	budynek mieszkalny	97/2	ok. 1930 r.	645	cz. 8 Sadlinki
529.	Sadlinki	Kwidzyńska	30	suszarnia tytoniu	278/8	ok. 1930 r.	646	cz. 8 Sadlinki
530.	Sadlinki	Kwidzyńska		suszarnia tytoniu		ok. 1930 r.	647	cz. 8 Sadlinki
531.	Sadlinki	Kwidzyńska		stodoła		ok. 1930 r.	648	cz. 8 Sadlinki
532.	Sadlinki	Kwidzyńska / Spółdzielcza		transformator	196/1	ok. 1920 r.	649	cz. 8 Sadlinki
533.	Sadlinki	Leśna	1	budynek mieszkalny	95/7	ok. 1910 r.	650	cz. 8 Sadlinki
534.	Sadlinki	Leśna	1	budynek gospodarczy	95/7	ok. 1920 r.	651	cz. 8 Sadlinki
535.	Sadlinki	Leśna	1	stodoła	95/7	ok. 1920 r.	652	cz. 8 Sadlinki
536.	Sadlinki	Leśna	2	budynek mieszkalny	95/10	ok. 1930 r.	653	cz. 8 Sadlinki
537.	Sadlinki	Leśna	3	budynek mieszkalny	95/11	ok. 1910 r.	654	cz. 8 Sadlinki
538.	Sadlinki	Leśna		budynek mieszkalny	94/2	ok. 1910/1995	656	cz. 8 Sadlinki
539.	Sadlinki	Piaski	1	budynek mieszkalny	446	ok. 1935 r.	657	cz. 8 Sadlinki
540.	Sadlinki	Piaski	2	budynek mieszkalny	461/11	ok. 1910 r.	658	cz. 8 Sadlinki
541.	Sadlinki	Piaski	3	budynek mieszkalny	445/3	ok. 1880 r.	659	cz. 8 Sadlinki
542.	Sadlinki	Piaski	6	budynek mieszkalny	458/2	ok. 1880 r.	660	cz. 8 Sadlinki
543.	Sadlinki	Piaski	7	budynek mieszkalny	96/38	ok. 1910 r.	662	cz. 8 Sadlinki
544.	Sadlinki	Piaski	8	budynek mieszkalno - gospodarczy	438/5	1937 r.	663	cz. 8 Sadlinki
545.	Sadlinki	Piaski	8	suszarnia tytoniu	438/5	ok. 1920 r.	664	cz. 8 Sadlinki
546.	Sadlinki	Polna	3	budynek mieszkalny	81/13	1937 r.	666	cz. 8 Sadlinki
547.	Sadlinki	Polna	4	budynek mieszkalny	122	ok. 1935 r.	667	cz. 8 Sadlinki
548.	Sadlinki	Polna	5	budynek mieszkalny	136/2	ok. 1935 r.	668	cz. 8 Sadlinki
549.	Sadlinki	Polna	6	budynek mieszkalny	114/4	ok. 1910 r.	669	cz. 8 Sadlinki
550.	Sadlinki	Polna	6	budynek gospodarczy	114/4	ok. 1920 r.	670	cz. 8 Sadlinki

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

551.	Sadlinki	Polna	7	suszarnia tytoniu	113	ok. 1920 r.	671	cz. 8 Sadlinki
552.	Sadlinki	Robotnicza	1	budynek mieszkalny	243/4, 243/2	ok. 1935 r.	673	cz. 8 część II
553.	Sadlinki	Robotnicza	2	budynek mieszkalny	242/1	ok. 1935 r.	674	cz. 8 część II
554.	Sadlinki	Robotnicza	3	budynek mieszkalny	241/1	ok. 1935 r.	675	cz. 8 część II
555.	Sadlinki	Robotnicza	4	budynek mieszkalny	240	ok. 1935 r.	676	cz. 8 część II
556.	Sadlinki	Robotnicza	5	budynek mieszkalny	239/2	ok. 1935 r.	677	cz. 8 część II
557.	Sadlinki	Robotnicza	6	budynek mieszkalny	238/2	ok. 1935 r.	678	cz. 8 część II
558.	Sadlinki	Robotnicza	7	budynek mieszkalny	237	ok. 1935 r.	679	cz. 8 część II
559.	Sadlinki	Robotnicza	8	budynek mieszkalny	236/1	ok. 1935 r.	680	cz. 8 część II
560.	Sadlinki	Robotnicza	9	budynek mieszkalny	232/3	ok. 1935 r.	681	cz. 8 część II
561.	Sadlinki	Robotnicza	10	budynek mieszkalny	234	ok. 1935 r.	682	cz. 8 część II
562.	Sadlinki	Robotnicza	11	budynek mieszkalny	230/2	ok. 1935 r.	683	cz. 8 część II
563.	Sadlinki	Robotnicza	12	budynek mieszkalny	231	ok. 1935 r.	684	cz. 8 część II
564.	Sadlinki	Robotnicza	13	budynek mieszkalny	229	ok. 1935 r.	685	cz. 8 część II
565.	Sadlinki	Robotnicza	14	budynek mieszkalny	228/2	ok. 1935 r.	686	cz. 8 część II
566.	Sadlinki	Robotnicza	17	budynek mieszkalny	217/3	ok. 1935 r.	689	cz. 8 część II
567.	Sadlinki	Robotnicza	18	budynek mieszkalny	219/2	ok. 1935 r.	690	cz. 8 część II
568.	Sadlinki	Robotnicza	21	budynek mieszkalny	225	ok. 1935 r.	693	cz. 8 część II
569.	Sadlinki	Robotnicza	22	budynek mieszkalny	224	ok. 1935 r.	694	cz. 8 część II
570.	Sadlinki	Robotnicza	23	budynek mieszkalny	223	ok. 1935 r.	695	cz. 8 część II
571.	Sadlinki	Robotnicza	24	budynek mieszkalny	222/1	ok. 1935 r.	696	cz. 8 część II
572.	Sadlinki	Robotnicza	25	budynek mieszkalny	221	ok. 1935 r.	697	cz. 8 część II
573.	Sadlinki	Spółdzielcza	4	budynek mieszkalny	207/2	ok. 1925 r.	701	cz. 8 część II
574.	Sadlinki	Spółdzielcza	4	budynek gospodarczy	207/2	ok. 1925 r.	702	cz. 8 część II
575.	Sadlinki	Spółdzielcza	4	suszarnia tytoniu	207/2	ok. 1925 r.	703	cz. 8 część II

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

576.	Sadlinki	Spółdzielcza	5	budynek mieszkalny	183/3	ok. 1925 r.	704	cz. 8 część II
577.	Sadlinki	Spółdzielcza	5	budynek gospodarczy	183/3	ok. 1925 r.	705	cz. 8 część II
578.	Sadlinki	Spółdzielcza	5	suszarnia tytoniu	183/3	ok. 1925 r.	706	cz. 8 część II
579.	Sadlinki	Spółdzielcza	7	budynek gospodarczy	182/7	ok. 1925 r.	710	cz. 8 część II
580.	Sadlinki	Spółdzielcza	7	suszarnia tytoniu	182/7	ok. 1925 r.	711	cz. 8 część II
581.	Sadlinki	Spółdzielcza	9	budynek mieszkalny	180/8	ok. 1925 r.	712	cz. 8 część II
582.	Sadlinki	Spółdzielcza	9	suszarnia tytoniu	180/8	ok. 1925 r.	713	cz. 8 część II
583.	Sadlinki	Spółdzielcza	10	budynek mieszkalny	179/2	ok. 1925 r.	714	cz. 8 część II
584.	Sadlinki	Spółdzielcza	10	budynek gospodarczy	179/2	ok. 1925 r.	715	cz. 8 część II
585.	Sadlinki	Spółdzielcza	11 - 12	budynek mieszkalny	178/2, 177/6	ok. 1925 r.	717	cz. 8 część II
586.	Sadlinki	Spółdzielcza	11 - 12	suszarnia tytoniu	178/2	ok. 1925 r.	718	cz. 8 część II
587.	Sadlinki	Szkolna	1	budynek mieszkalny	308/2, 308/22	ok. 1925 r.	719	cz. 8 część II
588.	Sadlinki	Szkolna	1	budynek toalety szkolnej	308/8	ok. 1925 r.	719	cz. 8 część II
589.	Sadlinki	Szkolna	2	szkoła	308/8	ok. 1910 r.	721	cz. 8 część II
590.	Sadlinki	Szkolna	3	budynek mieszkalny	307/1	ok. 1910 r.	722	cz. 8 część II
591.	Sadlinki	Szkolna	10	budynek administracyjny cegielni, mieszkanie właściciela	299/26, 229/21	ok. 1905 r.	723	cz. 8 część II
592.	Sadlinki	Szkolna	11	budynek gospodarczy	299/29, 299/33	ok. 1905 r.	724	cz. 8 część II
593.	Sadlinki	Szkolna	10 - 11	suszarnia tytoniu i magazyn	299/27	ok. 1910 r.	725	cz. 8 część II
594.	Sadlinki	Szkolna		zespół budynków cegielni	299/35	ok. 1905 r.	726	cz. 8 część II
595.	Sadlinki	Tartaczna	1	budynek mieszkalno - inwentarski	281	ok. 1935 r.	727	cz. 8 część II
596.	Sadlinki	Tartaczna	2	budynek mieszkalny	270/5	ok. 1935 r.	728	cz. 8 część II
597.	Sadlinki	Tartaczna	3	budynek mieszkalny	271	ok. 1935 r.	729	cz. 8 część II
598.	Sadlinki	Tartaczna	5	budynek mieszkalny	272	ok. 1935 r.	730	cz. 8 część II
599.	Sadlinki	Tartaczna	6	budynek mieszkalny	273/1	ok. 1935 r.	732	cz. 8 część II

600.	Sadlinki	Tartaczna	7	budynek mieszkalny	274/6	ok. 1935 r.	733	cz. 8 część II
601.	Sadlinki	Tartaczna	8	budynek mieszkalny	284/2, 284/5	ok. 1935 r.	734	cz. 8 część II
602.	Sadlinki	Tartaczna	9	budynek mieszkalny	285/1	ok. 1935 r.	735	cz. 8 część II
603.	Sadlinki	Zdrojowa	4	suszarńia tytoniu	80	ok. 1920 r.	736	cz. 8 część II
604.	Sadlinki	Zdrojowa	5	budynek mieszkalno - gospodarczy	310/19	ok. 1905 r.	738	cz. 8 część II
605.	Sadlinki	Kwidzyńska / Grudziądzka		magazyn	293/1	ok. 1915 r.	739	cz. 8 część II
606.	Sadlinki	Kwidzyńska		cmentarz	290	po 1850 r.	741	cz. 8 część II
607.	Sadlinki	Leśna		cmentarz	95/8	po 1850 r.	742	cz. 8 część II
608.	Sadlinki	Grudziądzka		most nr 1	480	ok. 1900 r.	743	cz. 8 część II
609.	Sadlinki	Leśna		most nr 2	484/1	ok. 1900 r.	744	cz. 8 część II
610.	Bronisławowo			układ ruralistyczny		ok. 1575 r.	745	
611.	Glina			układ ruralistyczny		2 poł. XIII w. (?)	746	
612.	Grabowo			układ ruralistyczny		2 poł. XIII w. (?)	747	
613.	Kaniczki			układ ruralistyczny		ost. ćw. XIV w.	748	
614.	Nebrowo Wielkie			układ ruralistyczny		k. XIII w.	749	
615.	Olszanica			układ ruralistyczny		1575 r.	750	
616.	Rusinowo			układ ruralistyczny		1365 r.	751	
617.	Wiśliny			układ ruralistyczny		przed 1375 r.	752	

5.4.2. Obiekty archeologiczne

Lp.	Miejscowość	Nr w miejscowości	Nr na obszarze	funkcja/kultura/chronologia
obszar AZP 25-45				
1.	Grabowo	1	1	śląd osadnictwa, średniowiecze, XIV-XV w.
2.	Grabowo	2	2	śląd osadnictwa, nowożytność, XVI-XVII w.
obszar AZP 26-45				
3.	Nebrowo Wielkie	1	1	śląd osadnictwa, neolit

4.	Wiśliny	1	2	osada (?), średniowiecze, XIV-XV w.
5.	Nebrowo Małe	1	3	śląd osadnictwa, średniowiecze, XVI – XV w.
6.	Nebrowo Małe	2	4	śląd osadnictwa, średniowiecze, XVI – XV w.
7.	Nebrowo Małe	3	5	śląd osadnictwa, średniowieczna, XVI – XV w.
obszar AZP 27-45				
8.	Okrągła Łąka	1	1	śląd osadnictwa, okres późnolatański
9.	Okrągła Łąka	2	2	śląd osadnictwa, średniowiecze, XVI – XV w.
10.	Okrągła Łąka	3	3	śląd osadnictwa, średniowiecze, XIV – XV w.
11.	Glina	1	4	śląd osadnictwa, kultura ceramiki wstęgowej, neolit

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy

Kościół p.w. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej w Nebrowie Wielkim

Kościół p.w. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej w Nebrowie Wielkim zbudowany został w latach 1746-1747 w miejscu starszej, XVII-wiecznej świątyni przez gminę ewangelicką. W 1946 r. kościół przejęli katolicy. Budowla, usytuowana w centrum wsi, na prostokątnej parceli, po zachodniej stronie drogi, u stóp wału przeciwpowodziowego, wzniesiona

została w stylu barokowym. Murowana z cegły, na otynkowanym cokole, na planie prostokąta, z kwadratową w rzucie wieżą od zachodu, ujętą prostokątnymi w rzucie dobudówkami i prostokątną w rzucie zakrystią od wschodu. Korpus kościoła nakryty dachem czterospadowym, wieża dachem hełmowym z wysoką ośmioboczną latarnią. Wnętrze kościoła jednoprzestrzenne, przedzielone dwoma rzędami słupów, w północnej części – drewniana empora organowa.

Kaplica p.w. Św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Nebrowie Wielkim

Kaplica p.w. Św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Nebrowie Wielkim wzniesiona została jako kościół katolicki w 1928 r., status kościoła utraciła w 1946 r., kiedy to parafia katolicka przejęta większy kościół ewangelicki. Od tej pory służy jako kaplica pogrzebowa. Jest to budowla w stylu neobarokowym orientowana, murowana, otynkowana, na planie prostokąta z pięciobocznym

prezbiterium, do którego od południa przylega zakrystia. Korpus kryty dwuspadowy dachem, nad prezbiterium przechodzi w trójpołaciowy, nad prezbiterium sygnaturka przekryta cebulastym hełmem. Wnętrze kaplicy jednoprzestrzenne, z lekko przewężonym prezbiterium. Kościół oraz kaplica w Nebrowie Wielkim wpisane są do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

Suszarnie tytoniu

Bardzo cenną grupą zabytków na terenie gminy Sadlinki są suszarnie tytoniu, występują one w Białkach, Bronisławowie, Glinie, Karpinach, Okrągłej Łące, Olszanicy i Sadlinkach. Obecnie zewidencjonowanych i włączonych do Gminnej Ewidencji Zabytków jest 80 suszarni. Jest to jednak najbardziej zagrożona grupa zabytków na terenie gminy Sadlinki ze względu na materiał, z których są zbudowane jak i ze względu na coraz powszechniejszy brak użytkowania.

Zabytki archeologiczne

Najcenniejszymi zabytkami archeologicznymi gminy Sadlinki są znaleziska z okresu międzywojennego: trzy toporki rogowe z Nebrowa Wielkiego, pozostałości osady średniowiecznej z Wiślin (ułamki ceramiki, miecz żelazny i sierp żelazny), grot żelazny z Okrągłej Łąki oraz topór kamienny z Gliny. Niestety zabytki z Wiślin i Okrągłej Łąki zaginęły – pozostały jedynie wpisy w inwentarzach muzealnych.

Ze względu na niewielką ilość materiału zabytkowego pozyskanego podczas badań powierzchniowych niemniej cenne są odnalezione fragmenty ceramiki średniowiecznej i nowożytnej w Grabowie (stanowiska nr 1 i 2), fragmenty ceramiki średniowiecznej w Nebrowie Małym (stanowiska 3, 4 i 5), fragmenty ceramiki średniowiecznej w Okrągłej Łące (stanowiska 2 i 3).

Przedmioty te są świadectwem niepisanej historii tych ziem, gdzie najprawdopodobniej początkowo człowiek jedynie zapuszczał się na te tereny w celu pozyskania pożywienia, a dopiero w okresie średniowiecza zaczął osadzać się na stałe.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń.

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
<ol style="list-style-type: none"> 1. atrakcyjny krajobraz kulturowy i naturalny, 2. duża liczba obiektów o walorach historycznych i kulturowych (617 obiektów w GEZ), 3. dobre rozpoznanie zasobów dziedzictwa kulturowego z terenu gminy, 4. dogodne położenie – bliskie sąsiedztwo z Kwidzynem, niewielka odległość do Sztumu i Malborka (centrum turystyczne) oraz Grudziądza, 5. przez teren gminy przechodzi szlak kajakowy rzeki Liwy. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. zły stan techniczny znacznej części obiektów zabytkowych, 2. niewystarczające środki finansowe na konserwację i rewaloryzację obiektów zabytkowych, 3. brak infrastruktury turystycznej, 4. brak promocji zasobów dziedzictwa kulturowego gminy jako produktu turystycznego, 5. niewystarczająca świadomość społeczna o konieczności należytego dbania o zabytki, 6. peryferyjne położenie gminy z dala od dużych ośrodków miejskich (Trójmiasto, Elbląg, Olsztyn), 7. brak miejscowych planów zagospodarowania

	przestrzennego, 8. niewystarczająca ilość ścieżek pieszo – rowerowych, 9. brak rozpoznania zasobów archeologicznych.
SZANSE	ZAGROŻENIA
1. rozwój turystyki i agroturystyki, 2. współpraca sąsiednich gmin np. przez wspólne inwestycje turystyczne: budowa tras turystycznych i szlaków z uwzględnieniem obiektów zabytkowych, 3. budowa baz turystycznych z wykorzystaniem obiektów i obszarów o wartościach historycznych i kulturowych, 4. pozyskiwanie funduszy na działania strukturalne dotyczące ochrony zabytków, 5. inwestowanie w obiekty zabytkowe (ich konserwacja i restauracja) 6. edukacja w dziedzinie zarządzania dziedzictwem kulturowym, 7. most na Wiśle na terenie sąsiedniej gminy Kwidzyn	1. pogarszający się stan techniczny obiektów zabytkowych, 2. rezygnacja z korzystania z suszarni tytoniu, 3. samowolne działania na zabytkach bez uzgodnień i pozwoleń konserwatorskich, 4. brak działań w celu pozyskania środków z zewnątrz na ochronę zabytków, 5. brak katalogowych projektów budynków mieszkalnych i gospodarczych nawiązujących do miejscowej tradycji, które można by było wykorzystać przy realizacji kolejnych inwestycji.

7. Założenia programowe

Program Opieki ma służyć ochronie i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego do różnych dziedzin życia społecznego.

Wynikiem realizacji celów określonych w Programie Opieki powinno być przejście od zaniechania lub co najwyżej pasywnej i biernej ochrony i częściowych działań konserwatorskich do stosowania zintegrowanego zarządzania zasobami dziedzictwa kulturowego.

Ramy programowe niniejszego Programu Opieki wyznaczają tezy problemowe, wskazujące na :

- ❖ umożliwienie finansowania i racjonalnego wykorzystania środków finansowych na utrzymanie krajobrazu kulturowego oraz ratowanie obiektów o szczególnych wartościach zabytkowych,
- ❖ wspieranie i kreowanie różnorodnych form i metod umożliwiających ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami – stymulowanie zasad partnerstwa oraz odpowiedzialności właścicieli obiektów o podstawowym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego na terenie gminy,
- ❖ podnoszenie walorów zabytkowych i wykorzystanie ich w promocji kultury i dla rozwoju turystyki w gminie, a zwłaszcza jako czynnika wpływającego na rozwój gospodarczy gminy,
- ❖ kreowanie modelu odpowiedzialności za zasoby dziedzictwa kulturowego w gminie wśród mieszkańców i we władzach samorządowych,
- ❖ wspieranie aktywności lokalnej w działaniach mających na celu poszanowanie materialnego dziedzictwa oraz zachowanie własnej tożsamości,
- ❖ poszukiwanie i wspieranie projektów związanych z kreowaniem i wdrażaniem nowych form opieki nad zabytkami i ich promocji /np. szlaki turystyczno-historyczne, ożywianie zabytków/,
- ❖ włączenie kultury i dziedzictwa kulturowego w obszar interwencji i wsparcia zgodnie z zasadami planowania i wdrażania programów prorozwojowych, stosownie do oczekiwań

mieszkańców gminy poprzez uznanie znaczenia dziedzictwa kulturowego w rozwoju społeczno-ekonomicznym gminy.

Celem strategicznym Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2020-2023 jest:

Zachowanie dziedzictwa kulturowego służące rozwojowi gospodarcemu gminy i budowaniu tożsamości jej mieszkańców.

Realizacja celu strategicznego będzie odbywać się w oparciu o trzy Priorytety:

I. OCHRONA I REWALORYZACJA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY

II. ZARZĄDZANIE KRAJOBRAZEM KULTUROWYM GMINY

III. PROMOCJA I POPULARYZACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY

Priorytet I: OCHRONA I REWALORYZACJA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY	
kierunki działań	zadania
<ol style="list-style-type: none"> 1. Ochrona dziedzictwa kulturowego jako podstawy służącej rozwojowi gospodarcemu gminy i budowaniu tożsamości jego mieszkańców. 2. Ochrona charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego gminy 3. Świadome kształtowanie struktur przestrzennych w oparciu o przesłanki historyczne 4. Kształtowanie spójnej przestrzeni gminnej sieci powiązań kulturowo-przyrodniczych 	<ul style="list-style-type: none"> • dążenie do opracowania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, aby na podstawie ich zapisów objąć ochroną obiekty i obszary zabytkowe, • konsekwentne wdrażanie zapisów obowiązujących dokumentów programowych gminy w odniesieniu do zabytków i krajobrazu kulturowego, • egzekwowanie zapisów określonych w dokumentach programowych gminy określających zasady działalności inwestycyjnej na obszarach i w strefach objętych ochroną konserwatorską odnoszących się do zabytków (głównie w zakresie wysokości zabudowy, jej charakteru i funkcji), • rewaloryzacja ładu przestrzennego wsi oraz zapobieganie rozpraszaniu osadnictwa poprzez: <ul style="list-style-type: none"> - ochronę historycznie ukształtowanego układu dróg oraz relacji przestrzennych pomiędzy zespołami zabytkowej zabudowy, - wypełnianie zabudową wolnych działek budowlanych w obszarach centrów wsi oraz historycznych siedlisk w zgodzie z historyczną kompozycją danego układu i gabarytami oraz formą architektoniczną tworzącej go zabudowy, - wyznaczanie w planach miejscowych nowych terenów pod zabudowę na zasadzie kontynuacji historycznych siedlisk • ochrona panoram oraz przedpól widokowych najcenniejszych elementów krajobrazu i dziedzictwa kulturowego.

Priorytet II: ZARZĄDZANIE KRAJOBRAZEM KULTUROWYM GMINY	
kierunki działań	zadania
1. Podniesienie standardu przestrzeni publicznych 2. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych. 3. Podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.	<ul style="list-style-type: none"> • opracowanie projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznych (dotyczących m.in. zespołów zabytkowej zieleni tj. cmentarze i in.), • opracowanie planu systematycznych kontroli stanu utrzymania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych znajdujących się w zasobach komunalnych, • podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością gminy i prowadzenie w nich prac remontowo-konserwatorskich - w ramach opracowanego planu remontów, • opracowanie i uchwalenie uchwały w sprawie dofinansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków oraz włączonych do gminnej ewidencji zabytków, • dofinansowanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach nie będących własnością gminy na podstawie uchwały o udzielaniu dotacji na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach ruchomych i nieruchomych, w tym na zabezpieczanie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, znakowanie i ewidencjonowanie zabytków ruchomych itp.), • określenie zasad i konsekwentne ich wdrażanie w zakresie umieszczania szyldów i reklam na obiektach zabytkowych, • współpraca z urzędami pracy w zakresie prowadzenia bieżących prac pielęgnacyjnych, porządkowych i zabezpieczających na terenach objętych ochroną, • szkolenie osób bezrobotnych w rzemiosłach związanych z tradycyjną sztuką budowlaną w celu utrzymywania na rynku pracy zanikających rzemiosł i zawodów, • wspieranie rozwoju gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych obiektach budownictwa drewnianego oferujących wypoczynek i rozrywkę (regionalne potrawy, zwyczaje itp.) oparte na miejscowych tradycjach, • wpieranie działań mających na celu utworzenie regionalnych izb pamięci, muzeów etnograficznych itp.

Priorytet III: PROMOCJA I POPULARYZACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY	
kierunki działań	zadania
<ol style="list-style-type: none"> 1. Promocja regionalnego dziedzictwa kulturowego służąca kreacji produktów turystyki kulturowej. 2. Promowanie tradycyjnych form i cech lokalnej architektury (w zakresie bryły, detalu architektonicznego, materiału, kolorystyki, rozwiązań konstrukcyjnych). 3. Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym 4. Szeroki dostęp do informacji o zabytkach gminy. 5. Rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych związane z przygotowywanym lub realizowanym procesem inwestycyjnym. 	<ul style="list-style-type: none"> • promocja najcenniejszych zabytków gminy, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki świadczące o ich odrębności i specyfice (m.in. zabytki pomenonickie, suszarnie tytoniu i in.), • popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, popularyzacja dobrych praktyk projektowych przy zabytkach, a także zagospodarowaniu obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo, • organizacja i wspieranie realizacji konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych związanych z dziedzictwem kulturowym gminy, • inicjowanie i organizacja obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa na obszarze gminy, • wydawanie i wspieranie publikacji (w tym folderów promocyjnych, przewodników) poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego gminy, • współpraca z gminami sąsiednimi w kierunku utworzenia regionalnych szlaków turystycznych (np. pieszych, rowerowych, konnych, samochodowych, wodnych) promujących dziedzictwo kulturowe gminy, • opracowanie mapy zabytków gminy w ramach promocji obiektów i obszarów kulturowych, • udostępnianie informacji o zabytkach gminy na stronie internetowej gminy, • wprowadzenie i upowszechnienie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej poprzez wspieranie i organizowanie zajęć, • wykonywanie i wspieranie opracowywania prac studialnych (studia historyczno-urbanistyczne, studia krajobrazowe, katalogi typów zabudowy regionalnej i detalu architektonicznego).

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami

8.1. Instrumenty prawne

Problematyka zachowania dziedzictwa kulturowego będzie uwzględniana przez władze gminy w trakcie realizacji miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

Gmina nie jest właścicielem obiektów zabytkowych, wskazanych do wpisania do rejestru zabytków. Gmina planuje współdziałanie z właścicielami obiektów zabytkowych, wymienionych w niniejszym programie jako zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy, w działaniach związanych z

objęciem ich ochroną prawną, m.in. związanych ze składaniem wniosków o wpis do rejestru zabytków i wykonywaniem odpowiednich decyzji administracyjnych związanych z ochroną i opieką nad tymi obiektami.

8.2. Instrumenty koordynacji

Realizacja Programu wymaga współpracy z instytucjami ochrony zabytków różnych szczebli, w tym z Muzeum w Kwidzynie (Oddział Muzeum Zamkowego w Malborku), organizacjami pozarządowymi oraz Diecezją Elbląską i parafiami.

8.3. Instrumenty finansowe

Podstawowym narzędziem finansowym dla zachowania najcenniejszych zabytków gminy będą dotacje udzielane na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków oraz ujętych w gminnej ewidencji zabytków, w tym celu podjęta zostanie uchwała w sprawie określenia zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

Planowane jest również wykorzystanie funduszy unijnych oraz dostępnych dofinansowań samorządu województwa pomorskiego.

8.4. Instrumenty społeczne

W działaniach Gminy przewidywane jest prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi oraz spółkami), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego gminy Sadlinki.

8.5. Instrumenty kontrolne

Zadania sformułowane w niniejszym programie przewidują stosowanie dwóch form monitoringu jego realizacji: monitoringu zasobów (weryfikacja i aktualizacja gminnej ewidencji zabytków) oraz monitoringu stanu środowiska kulturowego.

9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Za monitorowanie realizacji Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2020-2023 odpowiada Wójt Gminy Sadlinki, który co dwa lata będzie przedstawiał Radzie Gminy Sadlinki sprawozdanie z realizacji programu.

Kryteria prowadzenia oceny realizacji programu opieki:

- poziom (w %) wydatków budżetu gminy na ochronę i opiekę nad zabytkami,
- powierzchnia pokrycia miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego obszaru gminy (km² lub w %),
- liczba zabytków poddanych rewaloryzacji bądź pracom konserwatorskim,
- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw i działań edukacyjnych na terenie gminy,
- liczba przygotowanych/wydanych wydawnictw (w tym folderów promocyjnych, przewodników),
- liczba i długość (w km) utworzonych szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych,
- liczba szkoleń/liczba osób biorących udział w szkoleniach związanych z ochroną i popularyzacją dziedzictwa kulturowego.

10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

10.1. Publiczne źródła finansowania

W celu właściwej i skutecznej ochrony zasobów kulturowych wykorzystane zostaną środki możliwe do zabezpieczenia z budżetu gminy na ten cel, jak również w miarę możliwości prowadzone będą programy czerpiące z budżetów innych publicznych źródeł, tj.: Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, samorządu województwa pomorskiego oraz z funduszy Unii Europejskiej, funduszy norweskich i EOG.

I. Gmina: w budżecie gminy w miarę możliwości finansowych zabezpieczane będą środki na zadania wynikające z niniejszego dokumentu.

II. Fundusze Samorządu Województwa Pomorskiego

Na podstawie Uchwały Nr 33/III/14 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 8 grudnia 2014 roku (Dz. Woj. Pom. z 13 stycznia 2015 r., poz. 55) w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa pomorskiego, Samorząd Województwa Pomorskiego przyznaje co roku dotacje celowe na prace przy zabytkach objętych ochroną konserwatorską na podstawie wpisu do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków może obejmować nakłady konieczne na:

- 1) sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- 2) przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- 3) wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- 4) opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- 5) wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;
- 6) sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz;
- 7) zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- 8) stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenia w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- 9) odnowienie lub uzupełnienie tynków i detali architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego budynku kolorystyki;
- 10) odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
- 11) odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- 12) modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe lub przynależności;
- 13) wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- 14) uzupełnienie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;
- 15) działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
- 16) zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru, o których mowa w pkt. 7 – 15;
- 17) zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Dotacja może być udzielona na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie w danym roku budżetowym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Dotacja może być udzielona w zależności od środków zaplanowanych w budżecie Województwa Pomorskiego, w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

W szczególnych przypadkach, jeżeli zabytek:

- 1) posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
- 2) wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych;
- 3) jeżeli stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy nim
- dotacja może być udzielona do wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

Wnioski o dotację należy składać do dnia 30 października każdego roku poprzedzającego rok realizacji prac lub robót.

III. Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków

Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku co roku przyznaje dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków usytuowanym na terenie województwa pomorskiego.

IV. Program Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego¹⁷⁶

W ramach prowadzonych przez MKiDN programów mogą być dofinansowywane zadania z zakresu kultury i ochrony zabytków.

1. Program „Ochrona zabytków”: celem jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

2. Program „Wspieranie działań muzealnych”: celem jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także - prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych.

3. Program „Kultura ludowa i tradycyjna”: celem jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.

4. Program „Ochrona zabytków archeologicznych”: celem jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

5. Program „Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju”: celem jest zaangażowanie w opiekę nad miejscami pamięci i trwałymi upamiętnieniami jak największej liczby różnych podmiotów, w celu zwiększenia wiedzy o historii naszego kraju, zwłaszcza o jej najtrudniejszych i najbardziej skomplikowanych aspektach, i dzięki temu wzmocnienie świadomości obywatelskiej i postaw patriotycznych.

¹⁷⁶ <https://www.gov.pl/web/kultura/programy-mkidn-2020> [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostęp: 8.11.2019 r.]

Ministerstwo ogłasza co roku na swojej stronie internetowej (www.mkidn.gov.pl) rozpoczęcie naboru wniosków. Każdego roku termin naboru wyznaczony jest do 29 listopada.

V. Fundusz kościelny Ministerstwa Finansów¹⁷⁷

Kościelne osoby prawne mogą co roku ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na realizację w zadań z zakresu konserwacji i remontów obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej. Dotacje na wspomniany cel przeznaczone są na remonty i prace konserwatorskie zabytkowych obiektów sakralnych (w szczególności: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej). W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: instrumenty muzyczne, dzwony) oraz stałych elementów wystroju wnętrz (takich jak np.: ołtarze, polichromie, freski, posadzki).

10.2. Środki pomocowe.

Gmina Sadlinki zamierza korzystać z dostępnych dla samorządów środków Unii Europejskiej w ramach różnych programów pomocowych, a także pomagać innym beneficjentom w pozyskiwaniu środków na cele związane z ochroną dóbr kultury.

W ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020 finansowane są programy należące do Osi Priorytetowej 8. Konwersja. Celem wsparcia w ramach Osi jest rozwój potencjału obszaru Pomorza przez rewitalizację zdegradowanych terenów miast, renowację zabytków ważnych dla rozwoju turystyki oraz tworzenie publicznej infrastruktury turystycznej. Finansowane są prace restauratorskie lub konserwatorskie zabytków oraz ich adaptacja do nowych funkcji publicznych, a także tworzenie i rozwój publicznej infrastruktury turystycznej o znaczeniu regionalnym lub ponadregionalnym (m.in. przystanie i pomosty służące turystyce wodnej, przenoski, szlaki wodne, trasy rowerowe, wraz z oznakowaniem).

11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków

Lp.	Zadania	Okres realizacji
1.	prorowadzenie prac rewaloryzacyjnych przy zieleni i prac porządkowych na zabytkowych cmentarzach znajdujących się w zasobach komunalnych (cmentarze w Bronisławowie, Karpinach, Grabowie, Kaniczkach, Olszanicy)	2020-2023
2.	dofinansowanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach nie będących własnością gminy na podstawie uchwały o udzielaniu dotacji na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach ruchomych i nieruchomych, w tym na zabezpieczanie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, znakowanie i ewidencjonowanie zabytków ruchomych itp.)	2020-2023
3.	promocja najcenniejszych zabytków gminy, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki świadczące o ich odrębności i specyfice (m.in. zabytki pomenonickie, suszarnie tytoniu i in.), w tym opracowanie mapy zabytków gminy	2020-2023

¹⁷⁷ <https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-kościelny> [strona Ministra Finansów, dostęp: 8.11.2019 r.].

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI NA LATA 2020-2023

4.	organizacja i wspieranie realizacji konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych związanych z dziedzictwem kulturowym gminy	2020-2023
5.	współpraca z gminami sąsiednimi w kierunku utworzenia regionalnych szlaków turystycznych (np. pieszych, rowerowych, konnych, samochodowych, wodnych) promujących dziedzictwo kulturowe gminy	2020-2023
6.	udostępnianie informacji o zabytkach gminy na stronie internetowej gminy	2020-2023
7.	aktualizacja Gminnej Ewidencji Zabytków	2020-2023

Uzasadnienie do uchwały Nr XVII/143/2020

Rady Gminy Sadlinki

z dnia 23 września 2020 r.

Obowiązek sporządzenia gminnego programu opieki nad zabytkami nakłada na gminę art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (j. t. Dz. U. z 2020 r. poz. 282 z późn. zm.).

Program ma na celu:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków.

Gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków i jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym.